मराठी पुस्तके

गुलामगिरी

महात्मा जोतिबा फुले

12/27/2013

टंकन: हर्षला रामाणे

मुद्रितशोधन : आशा दादुडे

गुलामगिरी

"गुलामगिरी" हे लहानसे पुस्तक आपण लोकहितार्थ केले असल्याचे जोतीराव फुल्यांनी त्यांच्या त्यांच्या प्रथमावृत्तीतीला (१८७३) मुखपृष्ठावर नमूद केले होते. हे पुस्तक प्रसिद्ध केल्यानंतर त्यांनी २४ सप्टेंबर १८७६ रोजी "सत्यशोधक समाजाची" स्थापना केली. पुढे सत्यशोधक समाजाचा झेंडा मोठ्या थाटाने पुणे शहरातून मिरवून भटांच्या गुलामगिरीतून दीनांस मुक्त केल्याचे त्यांनी मोठ्या समारंभात जाहीर केले. या मिरवणुकीत जोतीरावांचे परममित्र आणि इमारतींच्या बांधकामाची कंत्राटे घेणारे मुंबईचे स्वामी रामय्या व्यंकय्या अय्यावारू सहभागी झाले होते.

१९११ साली रामय्या व्यंकय्या अय्यावारू यांनी "श्री. जोतीबासारख्या आपल्या प्रेमळ मित्राचे अंशत: उतराई व्हावे व त्यांचे अल्पसे स्मारक करावे" म्हणून "गुलामगिरी" पुस्तकाची दुसरी आवृत्ती प्रसिद्ध केली. या दुसऱ्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत रामय्या अय्यावारूंनी म्हटले होते "ब्राह्मणी धर्माच्या जडबेडीने जखडलेल्या गुलामांमध्ये विद्येचा प्रसार कमी असल्याने या पुस्तकाच्या पहिल्या आवृत्तीचा खप व्हावा तसा झपाट्याने झाला नाही. तथापि, छापलेल्या सर्व प्रती संपून गेल्या. श्री. जोतीराव व त्यांचे मागून त्यांचे पुत्र यशवंतराव मरण पावल्याने दुसरी आवृत्ती छापण्याचे काम अंगावर घेण्यास कोणीच पुढे येईना." आपण प्रकाशित केलेल्या दुसऱ्या आवृत्तीबाबत रामय्या अय्यावारूंनी खुलासा केला होता, "यात पूर्वीचा सर्व मजकूर कायम ठेविला आहे. त्यात कमीजास्त काही केले नाही. फक्त पूर्वीच्या भाषेतील दुर्बोधपणा, दूरान्वय वगैरे काढून शुद्धाशुद्ध पाहून सर्वांस चांगल्या रीतीने समजेल अशी तजवीज केली आहे." रामय्या अय्यावारूंनी परिश्रमपूर्वक तयार केलेली गुलामगिरीची ही दुसरी आवृत्ती विश्वासनीय व प्रमाण समजणे योग्य होईल असे वाटते.

रामय्या अय्यावारूंनी प्रकाशित केलेली दुसरी आवृत्ती अवघ्या दहा महिन्यांतच संपली. मात्र, या काळात त्यांचे निधन झाल्यामुळे त्यांच्या पत्नी श्रीमती रत्नम्माबाई यांनी "गुलामगिरी" पुस्तकाची तृतीयावृत्ती १९१२ साली प्रकाशित केली. दुसऱ्या आवृत्तीस जोडलेल्या जोतीरावांच्या अल्पचरित्राचा कर्ता कोण याबद्दल नामनिर्देश केलेला आढळत नाही. हे अल्पचरित्र बहुधा रामय्या अय्यावारूंनीच लिहिले असावे. तिसऱ्या आवृत्तीस जोडलेले जोतीरावांचे चरित्र नारायणराव नवल्यांनी पाठविलेल्या चरित्राच्या आधारे सुधारले असल्याचा स्पष्ट उल्लेख रत्नम्माबाई अय्यावारूंनी प्रस्तावनेत केलेला आढळतो.

पहिल्या महायुद्धामुळे कागदाचे भाव वाढले व छपाईही महाग झाली. तरीही "गुलामगिरी" पुस्तकाची चौथी आवृत्ती रामय्या अय्यावारूंचे चिरंजीव केशवस्वामी यांनी १९२१ च्या सप्टेंबरमध्ये प्रकाशित केली. ही आवृत्ती दुर्मिळ झाल्यामुळे "गुलामगिरी" पुस्तकाची पाचवी आवृत्ती सत्यशोधक समाजाचे सरचिटणीस श्री. लक्ष्मणराव केशवराव विचारे यांनी १९६१ साली प्रसिद्ध केली.

विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी निबंधमालेच्या ४४ व्या अंकात "सत्यशोधक समाजाचा रिपोर्ट" या मथळ्याखाली अभिप्राय देताना जोतीराव फुल्यांनी लिहिलेल्या "गुलामगिरी" पुस्तकाची टर उडवली (पहा: निबंधमालेची १९१७ साली चित्रशाळेने काढलेली तिसरी आवृत्ती, पृ. ४६७-४७३). त्यानंतर "दीनबंधु" या सत्यशोधक समाजाच्या मुखपत्राने जोतीरावांची कड घेऊन निबंधमालाकर्त्यांवर टीका केली. या टीकेस निबंधमालेच्या चौथ्या वर्षाच्या अखेरच्या अंकात विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी "दीनबंधु" या मथळ्याखाली उत्तर दिले (पहा: १९१७ साली चित्रशाळेने काढलेली निबंधमालेच तिसरी आवृत्ती, पृ. ९२०-९२७). हे उत्तर देताना त्यांनी पुन्हा "गुलामगिरी" पुस्तकात जोतीरावांनी व्यक्त केलेल्या मतांच्या उपहास केलेला आढळतो. विष्णुशास्त्र्यांनी लिहिले होते, "आमच्या शुद्र धर्मस्थापकांची तर कशी मौज आहे ! त्यांस पुरते व्याकरणाचे व शुद्ध लिहिण्याचेही ज्ञान नाही. मि. फुले यांस सूचना अशी की, जर त्यांस आपल्या ज्ञातिबंधूंची सुधारणा कर्तव्य असेल तर ती "गुलामगिरी" सारखे ग्रंथ तयार केल्याने व जे आपणांहून सर्व प्रकारे श्रेष्ठ त्यांस नुसत्या शिव्या दिल्याने ती होणार आहे असे मुळीच नाही."

SLAVERY.

(IN THE CIVILISED BRITISH GOVERNMENT UNDER THE CLOAK OF BRAHMANISM)

EXPOSED BY

JOTIRAO GOVINDRAW FULE

—०—

(ब्राह्मणी धर्माच्या आडपडद्यांत)

गुलामगिरी.

(सुधारल्या इंग्लिश राज्यांत.)

हें लहानसें पुस्तक

जोतीराव गोविंदराव फुले

यांनीं

लोक हितार्थ केलें

तें

पुणें येथें "पुना सिटी प्रेस" छापखान्यांत छापलें.

—०—

किंमत १२ आणे

गरीब शूद्रादिअतिशूद्रांस ६ आणे

(All Rights Reserved.)

[१८७३ मध्यें प्रकाशित झालेल्या प्रथमावृत्तीतील मुखपृष्ठाचें यथामूल मुद्रण]

DEDICATED

TO

THE GOOD PEOPLE OF THE

UNITED STATES

AS A TOKEN OF ADMIRATION FOR THEIR

SUBLIME DISINTERESTED AND
SELFSACRIFICING DEVOTION

in the cause of Negro Slavery; and with
an earnest desire, that my countrymen
may take their noble example as their guide
in the emancipation of their Sudra Brethren
from the trammels of Brahmin thralldom.

THE AUTHOR

(प्रथमावृत्तीतील अर्पणपत्रिका)

युनैटेड स्टेटस मधील सदाचारी लोकांनीं
गुलामांस दास्यत्वापासून मुक्त करण्याच्या
कामांत औदार्य,
निरापेक्षता, व परोपकार
बुद्धी दाखविली यास्तव
त्यांच्या
सन्मानार्थ
हें लहानसें पुस्तक
त्यांस परम
प्रीतिनें नजर
करितों, आणि माझे देश
बांधव त्यांचा त्या स्तुत्य कृत्याचा
कित्ता, आपले शूद्रबांधवांस ब्राह्मणलोकांच्या
दास्यत्वापासून मुक्त करण्याच्या
कामांत घेतील अशी अशा बाळगतो.

ग्रंथकर्ता.

(प्रथमावृत्तीतील अर्पणपत्रिका)

PREFACE

"The day that reduce a man to slavery takes from him the half of his virtue,"-Homer.

"Our system of Government in India is not calculated to raise the character of those subject to it, nor is the present system of education one to do more than *over-educate the few*, leaving the mass of the people as ignorant as ever and still mere at the mercy of the few learned; in fact, it is an extension of the demoralizing Brahminridden policy, which, perhaps, has more retarded the progress of civilization and improvement in India generally than anything else."

Col. G. J. Haly-On Fisheries in India.

"Many ages have elapsed since peculiar resources were afforded to the Brahmins; but the most considerate cosmopolite would hesitate to enroll them amongst the benefactors of the world. They boast of vast stores of ancient learning. They have amassed great riches, and been invested with unbounded power, but to what good end? They have cherished the most degrading superstitions and practiced the most shameless impostures. They have arrogated to themselves the possession and enjoyment of the rarest gifts of fortune and perpetuated the most revolting system known to the world. It is only from a diminution of their abused power that we can hope to accomplish the great work of national regeneration."

Mead's Sepoy Revolt.

Recent researches have demonstrated beyond a shadow of doubt that the Brahmans were not the aborigines of India. At some remote period of antiquity, probably more than 3000 years ago, the Aryan progenitors of the present Brahmin Race descended upon the plains of Hindoostan from regions lying beyond the Indus, the Hindoo Koosh, and other adjoining tracts. According to Dr. Pritchard, the Ethnologist, they were an off-shoot of the Great Indo-European race, from whom the Persians, Medes, and other Iranian nations in Asia and the principal nations in Europe like-wise are descended. The affinity existing between the Zend, the Persian and Sanskrit languages, as also between all the European languages, unmistakably points to a common source or origin. It appears also more than probable that the original cradle of this race being an arid, sandy and mountainous region, and one ill calculated to afford them the sustenance which their growing wants required, they branched off into colonies, East and West. The extreme fertility of the soil in India, its rich productions, the proverbial wealth of its people, and the other innumerable gifts which this favoured land enjoys, and which have more recently tempted the cupidity of the Western nations, no doubts, attracted the Aryans, who came to India, not as simple emigrants with peaceful intentions of colonization, but as conquerors. They appear to have been a race imbued with very high notions of self, extremely cunning, arrogant and bigoted. Such self-gratulatory, pride-flattering epithets as आर्य, भूदेव etc., with which they designated themselves, confirm us in our opinion of their primitive character, which they have preserved up to the present time, with, perhaps, little change for the better. The aborigines whom the Aryans subjugated, or displaced, appear to have been a hardly and brave people from the

determined front which they offered to these interlopers. Such opprobrious terms as (शूद्र) Sudra' insignificant,' महारी 'the great foe' अंत्यज, चांडाळ etc. with which they designated them, undoubtedly show that originally they offered the greatest resistance in their power to their establishing themselves in the country, and hence the great aversion and hatred in which they are held. From many customs (A most remarkable and striking corroboration of these views is to be found in the religious rites observed on some of the grand festivals which have a reference to Bali Raja, the great king who appears to have reigned once in the hearts and affections of the Sudras and whom the Brahmin rulers displaced. On the day of *Dushara*, the wife and sisters of a Sudra, when he returns from his worship of the *Shumi Tree* and after the distribution of its leaves, which are regarded on that day as equivalent to gold amongst his friends, relations and acquaintances, he is greeted, at home with a welcome इडा पिडा जावो आणि बळीचें राज्य येवो "Let all troubles and misery go, and kingdom of Bali come." Whereas the wife and sisters of a Brahmin place on that day in the foreground of the house an image of Bali, made generally of wheaten or other flour, and when the Brahmin returns from his worship of the *Shumi Tree* he takes the stalk of it, pokes with it the belly of the image and then passes into the house. This contrariety, in the religious customs and usages obtaining amongst the Sudras and the Brahmins and of which many more examples might be adduced, can be explained on no supposition but that which I have tried to confirm and elucidate in these pages.) traditionally handed down to us, as well as from the mythological legends contained in the sacred books of the Brahmins, it is evident that there had been a hard struggle for ascendancy between the two races. The wars of Devas and Daityas or the Rakshasas, about which so many fictions are found scattered over the sacred books of the Brahmins, have certainly a reference to this primeval struggle. The original inhabitants with whom these earthborn Gods, the Brahmins, fought, were not inappropriately termed Rakshas, that is the protectors of the land. The incredible and foolish legends regarding their form and shape are no doubt mere chimeras, the fact being that these people were of superior stature and hardly make. Under such leaders as Brahma, Purshram and others, the Brahmins waged very protracted wars against the original inhabitants. They eventually succeeded in establishing their supremacy and subjugating the aborigines to their entire control. Accounts of these conquests, enveloped with a mass of incredible fiction, are found in the books of the Brahmins. In some instances they were compelled to emigrate, and in others wholesale extermination was resorted to. The cruelties which the European settlers practiced on the American Indians on their first settlement in the New World, had certainly their parallel in India on the advent of the Aryans and their subjugation of the aborigines. The cruelties and inhuman atrocities which Purshram committed on the Kshetrias, the people of this land, if we are to believe even one tenth of what the legends say regarding him, surpass our belief and show that he was more a fiend than a God. Perhaps in the whole range of history it is scarcely possible to meet with such another character as that of Purshram, so selfish, infamous, cruel and inhuman. The deeds of Nero, Alaric or Machiavelli sink into insignificance before the ferocity of Purshram. The myriads of men and defenceless children whom he butchered, simply with a view to the establishment of his coreligionists on a secure and permanent basis in this land, is a fact for which generations ought to execrate his name, rather than deify it.

This, in short, is the history of Brahmin domination in India. They originally settle on the banks of the Ganges whence they gradually spread over the whole of India. In order, however, to keep a better hold on the people they devised that weird system of mythology, the ordination of caste, and the code of cruel and inhuman laws, to which we can find no parallel amongst other

nations. They founded a system of priestcraft so galling in its tendency and operation, the like of which we can hardly find anywhere since the times of the Druids. The institution of Caste, which has been the main object of their laws, had no existence among them originally. That it was an after-creation of their deep cunning is evident from their own writings. The highest rights, the highest privileges and gifts, and everything that would make the life of a Brahmin easy, smoothgoing and happy-everything that would conserve or flatter their self-pride,-were specially inculcated, and enjoined, whereas the Sudras and Atisudras were regarding with supreme hatred and contempt, and the commonest rights of humanity were denied them. Their touch, nay, even their shadow, is deemed a pollution. They are considered as mere chattels, and their life of no more value than that of meanest reptile; for it is enjoyed that if a Brahim, "kill a cat or an ichneumon, the bird Chasha, or a frog or a dog, a lizard, an owl, a crow or a Sudra" he is absolved of his sin by performing the चांद्रायण प्रायश्चित, a fasting penance, perhaps for a few hours or a day and requiring not much labour or trouble. While for a Sudra to kill a Brahmin is considered the most heinous offence he could commit, and the forfeiture of his life is the only punishment his crime is considered to merit. Happily for our Sudra brethren of the present day our enlightened British Rulers have not recognized these preposterous, inhuman and unjust penal enactments of the Brahmin legislators. They no doubt regard them more as ridiculous fooleries than as equitable laws. Indeed, no man possessing even a grain of common sense would regard them as otherwise. Any one, who feels disposed to look a little more into the laws and ordinances as embodied in the *Manava Dharma Shastra* and other works of the same class, would undoubtedly be impressed with the deep cunning underlying them all. It may not, perhaps, be out of place to cite here a few more instances in which the superiority or excellence of the Brahmins is held and enjoined on pain of Divine displeasure.

The Brahmin is styled the Lord of the Universe, even equal to the God himself. He is to be worshipped, served and respected by all.

A Brahmin can do no wrong.

Never shall the King slay a Brahmin, though he has committed all possible crimes.

To save the life of a Brahmin any falsehood may be told. There is no sin in it.

No one is to take away anything belonging to a Brahmin.

A king, though dying with want, must not receive any tax from a Brahmin, nor suffer him to be afflicted with hunger or the whole kingdom will be afflicted with famine.

The feet of a Brahmin are holy. In his left foot reside all the तीर्थ (holy waters at places of pilgrimage) and by dipping it into water he makes it as holy as the waters at the holiest of shrines.

A Brahmin may compel a man of the servile class to perform servile duty, because such a man was created by the almighty only for the purpose of serving Brahmins.

A Sudra, though emancipated by his master, is not released from state of servitude; for being born in a state which is natural to him, by whom can he be divested of his natural attributes?

Let a Brahmin not give temporal advice nor spiritual counsel to a Sudra.

No superfluous accumulation of wealth shall be made by a Sudra, even though he has the power to make it, since a servile man who has amassed riches becomes proud, and by his insolence or neglect he gives pain even to Brahmins.

If a Sudra cohabit with a Brahminee adultress, his life is to be taken. But if a Brahmin goes even unto the lawful wife of a Sudra he is exempted from all corporal punishment.

It would be needless to go on multiplying instances such as these. Hundreds of similar ordinances including many more of a worse character than these can be found scattered over their books. But what can have been the motives and objects of such cruel and inhuman Laws? They are, I believe, apparent to all but to the infatuated, the blind and the selfinterested. Anyone who runs may read them. Their main object in fabricating these falsehoods was to dupe the minds of the ignorant and to rivet firmly on them the chains of perpetual bondage and slavery which their selfishness and cunning had forged. The severity of the laws as affecting the Sudras, and the intense hatred with which they were regarded by the Brahmins can be explained on no other supposition but that there was, originally between the two, a deadly feud, arising as we have shown above, from the advent of the latter into this land. It is surprising to think what a mass of specious fiction these interlopers invented with a view to hold the original occupiers of the soil fast in their clutches, and working on their credulity, rule securely for ages yet to come. Anyone who will consider well the whole history of Brahmin domination in India, and the thraldom under which it has retained the people even upto the present day, will agree with us in thinking that no language could be too harsh by which to characterize the selfish heartlessness and the consummate cunning of the Brahmin tyranny by which India has been so long governed. How far the Brahmins have succeeded in their endeavours to enslave the minds of the Sudras and Atisudras, those of them who have come to know the true state of matters know well to their cost. For generations past they have borne these chains of slavery and bondage. Innumerable Bhut writers, with the selfsame objects as those of Menu and others of his class, added from time to time to the existing mass of legends, the idle phantasies of their own brains and palmed them off upon the ignorant masses as of Divine inspiration, or as the acts of the Deity himself. The most immoral, inhuman, unjust actions and deeds have been attributed to that Being who is our Creator, Governor and Protector, and who is all Holiness himself. These blasphemous writings, the products of the distempered brains of these interlopers, were received as gospel truths, for to doubt them was considered as the most unpardonable of sins. This system of slavery, to which the Brahmins reduced the lower classes is in no respects inferior to that which obtained a few years ago in America. In the days of rigid Brahmin brethren had even greater hardships and oppression practiced upon them than what even the slaves in America had to suffer. To this system of selfish superstition and bigotry, we are to attribute the stagnation and all the evils under which India has been groaning for many centuries past. It will, indeed, be difficult to name a single advantage which accrued to the aborigines from the advent of this intensely selfish and tyrannical sect. The Indian Ryot (the Sudra and Atisudra) has been in fact a proverbial Milch

Cow. He has passed from hand to hand. Those who successively held sway over him cared only to fatten themselves on the sweat of his brow, without caring for his welfare or condition. It was sufficient for their purposes that they held him safe in their clutches for squeezing out of him as much as they possibly could. The Brahmin had at last so contrived to entwine himself round the Sudra in every large or small undertaking, in every domestic or public business, that the latter is by custom quite unable to transact any concern of moment without his aid.

This is even true at the present time. While the Sudra on the other hand is so far reconciled to the Brahmin yoke, that like the American slave he would resist any attempt that may be made for his deliverance and fight even against his benefactor. Under the guise of religion the Brahmin has his finger in everything, big or small, which the Sudra undertakes. Go to his house, to his field or to the court to which business may invite him, the Brahmin is there under some specious pretext or other, trying to squeeze out of him as much as his cunning and wily brain can manage. The Brahmin despoils the Sudra not only in his capacity of a priest, but does so in a variety of other ways. Having by his superior education and cunning monopolized all the higher places of emolument, the ingenuity of his ways is past finding out, as the reader will find on an attentive perusal of this book. In the most insignificant village as in the largest town, the Brahmin is the all in all; the be all and the end all of the Ryot. He is the master, the ruler. The Patell of a village, the headman, is in fact a nonentity. The Koolkernee, the hereditary Brahmin village accountant, the notorious quarrel-monger, moulds the Patell according to his wishes. He is the temporal and spiritual adviser of the ryots, the Soucar in his necessities and the general referee in all matters. In most instances he plans active mischief by advising opposite parties differently, so that he may feather his own nest well. If we go up higher, to the Court of a Mamlutdar, we find the same thing. The first anxiety of a Mamlutdar is to get round him, if not his own relatives, his castemen to fill the various offices under him. These actively foment quarrels and are the media of all corrupt practices prevailing generally round about these Courts. If a Sudra or Atisudra repairs to his Court; the treatment which he receives is akin to what the meanest reptile gets. Instead of his case receiving a patient and careful hearing, a choice lot of abuse is showered on his devoted head, and his prayer is set aside on some pretext or other. Whereas if one of his own castemen were to repair to the Court on the self-same business, he is received with all courtesy and there is heardly any time lost in getting the matter right. If we go up still higher to the Collector's and Revenue Commissioner's Courts and to the other Departments of the Public Service, the Engineering, Educational etc., the same system is carried out on a smaller or greater scale. The higher European officers generally view mean and things through Brahmin spectacles, and hence the deplorable ignorance they often exhibit in forming a correct estimate of them. I have tried to place before my readers in the concluding portions of this book what expedients are employed by these Brahmin officials for fleecing the Coonbee in the various departments to which business or his necessities induce him to resort. Any one knowing intimately the workings of the different departments, and the secret springs which are in motion, will unhesitatingly concur with me in saying that what I have described in the following pages is not one hundredth part of the rogueries that are generally practiced on my poor, illiterate and ignorant Sudra brethren. Though the Brahmin of the old Peishwa school is not quite the same as the Brahmin of the present day, though the march of Western ideas and civilization is undoubtedly telling on his superstition and bigotry, he has not as yet abandoned his time-cherished notions of superiority or the dishonesty of his ways. The Beef, the Mutton,

the intoxicating beverages stronger and more fiery than the famed Somarasa, which their ancestors once relished, as the veriest dainties are fast finding innumerable votaries among them.

The Brahmin of the present time finds to some extent, like Othello, that his occupation is gone. But knowing full well this state of affairs, is the Brahmin inclined to make atonement for his past selfishness? Perhaps, it would have been useless to repine over what has been suffered and what has passed away, had the present state been all that is desirable. We know perfectly well that the Brahmin will not descend from his self-raised high pedestal and meet his Coonbee and low caste brethren on an equal footing without a struggle. Even the educated Brahmin who knows his exact position and how he has come by it, will not condescend to acknowledge the errors of his forefathers and willingly forego the long cherished false notions of his own superiority. At present not one has the moral courage to do what only duty demands, and as long as this continues, one sect distrusting and degrading another sect, the condition of the Sudras will remain unaltered, and India will never advance in greatness or prosperity.

Perhaps a part of the blame in bringing matters to this crisis may be justly laid to the credit of the Government. Whatever may have been their motives in providing ampler funds and greater facilities for higher education and neglecting that of the masses, it will be acknowledged by all that in justice to the latter this is not as it should be. It is an admitted fact that the greater portions of the revenues of the Indian Empire are derived from the Ryot's labor—from the sweat of his brow. The higher and richer classes contribute little or nothing to the State exchequer. A well informed English writer states that,

"Our income is derived, not from surplus profits, but from capital; not from luxuries but from the poorest necessaries. It is the product of sin and tears."

That Government should expend profusely a large portion of revenue thus raised, on the education of the higher classes, for it is these only who take advantage of it, is anything but just or equitable. Their object in patronizing this virtual high class education appears to be to prepare scholars. "Who, it is thought, would in time vend learning without money and without price." "If we can inspire." Say they "the love of knowledge in the minds of the superior classes, the result will be a higher standard of morals in the cases of the individuals, a large amount of affection for the British Government, and an unconquerable desire to spread among their own countrymen the intellectual blessings which they have received."

Regarding these objects of Government the writer, above alluded to, states that:-

"We have never heard of philosophy more benevolent and more utopian. It is proposed by men who witness the wondrous changes brought about in the Western world, purely by the agency of popular knowledge, to redress the defects of the two hundred millions of India, by giving superior education to the superior classes and to them only." *** "We ask the friends of Indian Universities to favour us with a single example of the truth of their theory from the instances which have already fallen within the scope of their experience. They have educated many children of wealthy men, and have been the means of advancing very materially the worldly prospects of some of their pupils. But what contribution have these made to the great work of regenerating their fellowmen? How have they begun to act upon the masses? Have any

of them formed classes at their own homes or elsewhere, for the instruction of their less fortunate or less wise countrymen? Or have they kept their knowledge to themselves, as a personal gift, not to be soiled by contact with the ignorant vulgar? Have they in any way shown themselves anxious to advance the general interests and repay philanthropy with patriotism? Upon what grounds is it asserted that the best way to advance the moral and intellectual welfare of the people is to raise the standard of instruction among the higher classes? A glorious argument this for aristocracy, were it only tenable. To show the growth of the national happiness, it would only be necessary to refer to the number of pupils at the colleges and the lists of academic degrees. Each wrangler would be accounted a national benefactor; and the existence of Deans and Proctors would be associated, like the game laws and the tenpound franchise, with the best interests of the Constitution."

Perhaps the most glaring tendency of the Government system of high class education has been the virtual monopoly of all the higher offices under them by the Brahmins. If the welfare of the Ryot is at heart, if it is the duty of Government to check a host of abuses, it behoves them to narrow this monopoly, day by day, so as to allow a sprinkling of the other castes to get into the public service. Perhaps some might be inclined to say that it is not feasible in the present state of education. Our only reply is that if Government look a little less after higher education and more towards the education of the masses, the former being able to take care of itself, there would be no difficulty in training up a body of men every way qualified and perhaps far better in morals and manners.

My object in writing the present volume is not only to tell my Sudra brethren how they have been duped by the Brahmins, but also to open the eyes of Government to that permicious system of high class education which has hitherto been so persistently followed and which statesmen like Sir George Campbell the present Lieutenant Governor of Bengal, with broad and universal sympathies, are finding to be highly mischievous and pernicious to the interests of Government. I sincerely hope that Government will ere long see the error of their ways, trust less to writers or men who look through high class spectacles and take the glory into their own hands of emancipating my Sudra brethren from the trammels of bondage which the Brahmins have woven round them like the coils of a serpent. It is no less the duty of such of my Sudra brethren as have received any education to place before Government the ture state of their fellowmen and endeavour to the best of their power to emancipate themselves from Brahmin thraldom. Let there be schools for the Sudras in every village; but away with all Brahmin school-masters! The Sudras are the life and sinews of the country, and it is to them alone and not to the Brahmins that the Government must ever look to tide them over difficulties, financial as well as political. If the hearts and minds of the Sudras are made happy and contented the British Government need have no fear for their loyalty in the future.

1st June, 1873. **Joteerao Phooley**

प्रस्तावना

या ग्रंथाचा मुख्य उद्देश असा आहे कीं, आज शेंकडों वर्षे शूद्रादि अतिशूद्र, ब्राह्मण लोकांचें राज्य झाल्यापासून सतत दु:खें सोशीत आहेत व नानाप्रकारच्या यातनेंत आणि संकटांत दिवस काढीत आहेत, तर या गोष्टीकडेस त्या सर्वांचे लक्ष्य लागून त्यांनीं तिजविषयीं नीट विचार करणें व येथून पुढें भटब्राह्मण लोकांचे अन्यायी जुलमापासून आपली सुटका कशी करून घेणें हाच काय तो आहे. या देशांत भट लोकांचें राज्य होऊन सुमारें तीन हजार वर्षांपासून अधिक काळ लोटून गेला असावा, असें अनुमान होतें. ते लोक परकीय देशांतून येऊन या देशांतील मूळचे राहणारे लोकांस जिंकून त्या सर्वांस त्यांनीं आपले दास केले व त्यांस अनेक तऱ्हेचीं क्रूर शासनें दिलीं. पुढे कांहीं काळानंतर त्या लोकांस या गोष्टीचें विस्मरण झालेसें पाहून भट लोकांनी परकीय देशांतून येऊन या देशांतील मूळचे लोकांस जिंकून त्यांस दास केल्याचें मुळींच छपवून ठेविलें. त्या लोकांनी आपली वजनदारी ह्या लोकांचे मनावर बसवावी याजकरितां जेणेकरून आपलें मात्र हित होईल असे नानाप्रकारचे उपाय योजले व ते सर्व सिद्धीस जात गेले; कारण त्या वेळेस ते लोक

सत्तेच्या संबंधानें पूर्वी पराधीन झालेलेच होते व पुढें त्यांस भट लोकांनीं ज्ञानहीन करून टाकिलें, याजमुळें भट लोकांचे पांचपेंच त्यांचे लक्षांत मुळींच आले नाहींत. त्यांनीं त्यांच्यावर वर्चस्व मिळवून त्यांस अक्षय आपले ताब्यांत ठेवण्याकरितां केवळ स्वहितास अनुलक्षून पुष्कळ बनावट ग्रंथ करून ते आपणा सर्वांस ईश्वरापासून प्राप्त झाले, असें त्या वेळचे अज्ञानी लोकांस सांगून त्यांचें मन सर्वस्वी वळविलें. त्या ग्रंथांत त्यांनीं असें लिहिलें कीं, शुद्रांस ईश्वराचा उत्पन्न करण्याचा हेतु इतकाच आहे कीं, त्यांनीं सदासर्वदा भट लोकांच्या सेवेंत तत्पर असावें व जेणेंकरून त्यांची मर्जी खुष राहील असें करावें; म्हणजे ते ईश्वराला पावन होऊन त्यांचे देहाचें व जन्मास येण्याचें सार्थक झालें. आतां कोणी या ग्रंथांविषयीं थोडासा विचार केला असतां ते कितपत खरे आहेत व ते ईश्वरापासून आले असावे किंवा कसें, हें लागलीच कळून येईल. अशा ग्रंथांपासून सर्वशक्तिमान, सर्व जगाचा व त्यांतील सर्व वस्तूंचा उत्पन्नकर्ता जो परमेश्वर त्याच्या समसृष्टीला मोठें गौणत्व आणलें, असें आमचे जे हल्लीचे शहाणे भट बंधु, ज्यांस बंधु म्हणण्यास मोठी लज्या प्राप्त होती; कारण त्यांनीं एके वेळीं शूद्रादि अतिशूद्रांस फार दु:खें दिली व हल्लींही ते धर्माच्या योगानें त्यापासून दु:खें सोशीत आहेत आणि एकमेकास दु:ख देणें हा बंधुधर्म नव्हे, तथापि त्यांस आम्हा सर्वांचे उत्पन्नकर्त्याच्या संबंधानें बंधु म्हणणें भाग पडतें; तर ते देखील उघड रीतीनें असें म्हणण्यास सोडणार नाहींत, मात्र त्यांनीं स्वहिताकडेस लक्ष्य न देतां केवळ न्यायास अनुसरून विचार केला पाहिजे. असें जर आहे, तर ते ग्रंथ आमचे शहाणे इंग्रज, फ्रेंच, जर्मन, अमेरिकन व दुसरे विद्वान लोक पाहून (ते) शुद्ध मतलबी आहेत, ज्यांत सर्व प्रकारें ब्राह्मणांचें महत्त्व सांगून त्यांस त्यांची लोकांचे मनावर वजनदारी बसावी याजकरितां ईश्वरापेक्षांदेखील श्रेष्ठ मानिले आहेत, असें संमत दिल्यावांचून राहणार नाहींत. त्यांतून वर सांगितलेले लोकांपैकीं इंग्रज लोकांनीं तर पुष्कळ ठिकाणीं इतिहास वगैरे ग्रंथांत भट लोकांनी स्वहितास्तव इतर लोक, म्हणजे, शूद्रादि अतिशूद्र लोक हयांस आपले गुलाम करून टाकिलें आहे, असें संमत दिलेलेंच आहे. अशा ग्रंथांपासून ईश्वराच्या वैभवाला केवढा नीचपणा भट लोकांनीं आणिला आहे बरें? ज्या ईश्वरानें शूद्रादि अतिशूद्रांस व इतर लोकांस आपण निर्माण केलेल्या सर्व सृष्टींतील वस्तूंचा सारिखे रीतीनें उपभोग घेण्याची मोकळीक दिली असून, भट लोकांनी त्याचे नांवचे खोटे ग्रंथ बनवून त्यांजमध्यें सर्वांचें हक्क रद्द करून आपणच अग्रहण्य होऊन बसले. याजवर आमचे कोणी भट बंधु अशी शंका घेतील कीं, हे ग्रंथ जर खोटे आहेत तर त्याजवर शूद्रादि अतिशूद्र यांचे पूर्वजांनी कसा भरंवसा ठेविला व हल्लींही त्यांपैकी पुष्कळ कसा भरंवसा ठेवितात? तर त्यांचे उत्तर असें आहे कीं, आतांच्या या सुधारलेल्या काळांत कोणावर कांहीं जुलूम नसून सर्वांस आपल्या मनांतील विचार स्पष्ट रीतीनें लिहिण्याची अथवा बोलण्याची परवानगी असून एखाद्या शहाण्या गृहस्थाकडे कोणी लबाडानें एखाद्या मोठ्या गृहस्थाच्या नांवाचें खोटें पत्र जरी आणलें, तथापि त्यास कांहीं वेळपर्यंत त्याजवर भरंवसा ठेवावा लागतो व समयानुसार तोहि फसला जातो. अशी जर गोष्ट आहे, तर शूद्रादि अतिशूद्र एके वेळीं भट लोकांचे जुलूमाचे

तडाक्यांत सांपडल्यामुळें व त्यांस सर्वस्वी अज्ञानी करून सोडिल्यामुळें आपले हिताकरितां समर्थाचे नांवाचे खोटे ग्रंथ करून त्यांजकडेस त्यांचें मन वळवून त्यांस फसविलें व अद्यापही त्यांपैकीं कित्येकांस भट लोक हल्लीं फसविताहेत. हें शुद्ध वर सांगितलेल्या प्रकाराप्रमाणें आहे. भट लोक आपलें पोट भरण्याकरितां आपले स्वार्थी ग्रंथांतून वारंवार जागोजागीं अज्ञानी शूद्र लोकांस उपदेश करितात, त्याजमुळें त्यांच्या मनामध्यें त्याजविषयीं पूज्यबुद्धि उत्पन्न होऊन त्यांस त्यांनी (भट लोकांनीं) ईश्वरालाच मात्र जो योग्य सन्मान तो आपणास देवविण्यास लाविलें आहे, हा कांहीं लहानसहान अन्याय नव्हे. याजबद्दल भट लोकांस ईश्वराजवळ जबाब द्यावा लागेल. त्यांचा उपदेशांचा ठसा बहुतेक अज्ञानी शूद्र लोकांचे मनावर इतका दृढ झाला कीं, ते अमेरिकेंतील गुलामांसारिखें आपणास, ज्या दुष्ट लोकांनी दास केलें त्यांपासून सोडवून स्वतंत्रता देणाऱ्या लोकांविरुद्ध उलट्या कंबरा बांधून लढण्यास तयार झाले. ही एक मोठी आश्चर्याची गोष्ट आहे कीं, आपणावर जे कोणी उपकार करीत असतील, त्यांस आम्हांवर उपकार करूं नका, आमची जी हल्लींची स्थिति आहे तीच बरी आहे, असें केवळ म्हणून तृप्त न होतां त्यांजबरोबर तंटा करण्यास प्रवृत्त होतात. बरें, आपणास दास्यत्वापासून मुक्त करणारे जे लोक, त्यांचें आपणास सोडविल्यापासून कांहीं हीत होतें हेंही कांहीं नाहीं, उलटें त्यांस आपले लोकांपैकीं शेंकडों लोकांचे बळी द्यावे लागतात व मोठमोठीं साहसकर्मे पत्करून आपले जीव धोक्यांत घालावे लागतात. आतां असें परोपकाराचें कृत्य करण्याचा त्यांचा हेतु तरी काय असावा, याजविषयीं आपण थोडासा विचार केला असतां लागलीच आपणास कळून येईल कीं, मनुष्याला स्वतंत्रता असणें ही एक मोठी जरूरीची गोष्ट आहे. जेव्हां मनुष्य स्वतंत्र असतो तेव्हां त्यास आपले मनांत उभ्द्रवलेले विचार स्पष्ट रीतीनें इतर लोकांस बोलून अथवा लिहून दाखवितां येतात. तेच विचार त्यास स्वतंत्रता नसल्यामुळें मोठे महत्त्वाचे असून लोकांचे हितावह कां असेनात, तथापि ते त्यास दुसरे कोणास कळवितां येत नाहींत; आणि असें झालें म्हणजे कांहीं काळानें ते सर्व विचार लयास जातात. त्याचप्रमाणें मनुष्य स्वतंत्र असल्यापासून तो आपले, सर्व मनुष्यमात्रांस जे सर्वसाधारण हक्क, सर्व जगाचा जो नियंता व सर्वसाक्षी परमेश्वर त्यानें दिलेले असून केवळ स्वहिताकडेस ज्यांचे लक्ष्य, असे कृत्रिमी लोकांनीं लपवून ठेविले, तर त्यांपासून मागून घेण्यास कधीं मागें सरणार नाहीं व त्यांचे हक्क त्यास मिळाले असतां त्यास सुख होतें. ज्यांची त्यांस स्वतंत्रता देऊन त्यास जुलमी लोकांचे अन्यायी जुलुमांपासून सोडवून सुखी करणें हाच काय तो, त्यांचें असें जिवावरचे व धोक्याचें काम करण्याचा हेतु होय. अहाहा ! ! हें कितीतरी परोपकाराचें स्तुत्य कार्य होय ! असा त्यांचा चांगला उद्देश असल्यामुळें ईश्वर त्यांस, जेथें ते जातील तेथें बहुतकरून जयच देत गेला व येथून पुढेंही त्यांस असे चांगले कृत्यामध्यें त्यांचे प्रयत्न सफळ होऊन त्यांस जयच मिळो, अशी आम्ही ईश्वराजवळ प्रार्थना करितों. दक्षिण अमेरिका व आफ्रिका या दोन पृथ्वीच्या मोठे भागांमध्यें शेंकडों वर्षांपासून दुसरे देशांतून मनुष्यें धरून आणून त्यांस गुलाम करण्याची वहीवाट चालू होती, तिजमुळे एकंदर सर्व युरोपखंडांतील व दुसरे पृथ्वीच्या पृष्ठभागावरील

सुधारलेले राष्टांस मोठी लज्जा प्राप्त झाली होती, ती दूर करण्याकरितां इंग्लिश, अमेरिकन वगैरे उदार लोकांनीं मोठमोठाल्या लढाया करून आपले नुकसानीची तर काय, पण आपले जिवाचीदेखील परवा न करतां ती फार दिवसांपासून चालत आलेली दुष्ट चाल तळाबुडानिशी नाहींशी करून पुष्कळ गुलामांस त्यांचे परम आवडते आईबापांपासून, बहीणभावंडांपासून, मुलांबाळांपासून व स्नेहीमंडळीपासून दुष्ट लोकांनी एकाएकी ताडातोडी करून उभयपक्षांस परम दु:ख झाल्यामुळें ते दिवसानुदिवस झुरणीस लागून मरण्याच्या बेतांत आहेत तोंच त्यांस एकमेकांस भेटविलें. अहाहा ! ! अमेरिकन वगैरे सदाचारी लोकांनी कितीतरी चांगलें काम केलें बरें ! आज त्यांस त्या गरीब अनाथ गुलामांची दुदशा पाहून दया आली नसती तर ते गरीब, बिचारे आपल्या प्रियकर मंडळीस भेटण्याची इच्छा तशीच मनामध्यें ठेवून मरण पावले असते. बरें, त्यांस धरून आणणारे दुष्ट लोक त्यांस चांगले रीतीनें तरी ठेवीत असत काय? नाहीं, नाहीं. त्यांस ते लोक जे जे जाच करीत, ते ऐकिले असतां पाषाणह्रदयाच्या मनुष्याचादेखील कंठ दाटून येऊन त्यास रडें आल्यावांचून राहणार नाहीं. ते त्यांस पशूवत समजून त्यांजबरोबर नेहमीं लाथाबुक्क्यांशीं काम ठेवीत. कधीं कधीं ते त्यांस भर उन्हामध्यें नांगरांला जुंपून त्यांजपासून आपली शेतें नांगरून घेत असत व त्यांनी कांहीं कमजास्त केलें असतां त्यांचे अंगावर बैलाप्रमाणें कोरड्याचे वळचे वळ उठवीत. बरें, इतकेंही असून ते त्यांचे पोटापाण्याची तरी नीट व्यवस्था राखीत काय? मुळींच बोलायला नको. एक वेळ मिळालें एक वेळ नाहीं व जे अन्न मिळे तें अगदी कनिष्ठ प्रतीचें असून फारच थोडें असे, यामुळें त्यांस नेहमीं अपुर्तेच पोटानें उठणें भाग पडे. त्यांच्याकडून दिवसास छाती फुटून रक्त ओकत तोपर्यंत काम घेऊन त्यांस अपरात्रीं गुरांचा गोठा वगैरे घाणेरडे जाग्यांत निजायास सोडीत, तेथें थकून आल्यानंतर ते गरीब बिचारे त्या खरबरीत जमिनीवर मृतप्राय होऊन पडत; परंतु डोळ्यास पुरती निद्रा म्हणून ठाऊक नाहीं, बिचाऱ्यांस निद्रा येणार ती कोठची? एक तर पहिली त्यांस धनीसाहेब केव्हां पुकारतील याची जबर धास्ती, दुसरें पोटामध्यें पुरतें अन्न नसल्यामुळें जीव हल्लक होऊन परम क्लेश होतात, तिसरें आंगावर चाबुकांचे फतके बसल्यामुळें सर्व शरीर रक्ताळून जाऊन त्याचे वेदनेनें तळमळ करीत या कुशीचे त्या कुशीवर होत आहेत, चवथें घरचे मनुष्यांस आपल्यामुळे किती दु:ख होत असेल, याचा विचार मनांत येऊन अंत:करणांत दु:खाचा डोंब पाझरल्यामुळे टपटप नेत्रांवाटे आश्रूंच्या धारा चालत आणि ईश्वरास प्रार्थना करीत कीं, भगवन्न, आतां आमची कांहीं तरी करुणा तुला येऊं दे ! आम्हांला या दु:खापासून मुक्त कर, आमच्यानें हें दु:ख सहन होत नाहीं, आतां आमचे प्राण जातील तर बरें होईल. अशा संकटांत व अशा विचारांत सर्व रात्र उजडून जात असे. त्यांस जीं जीं दु:खें झालीं तीं सर्व पूर्णपणें वर्णन करूं गेल्यास भाषेंतील शोकरससंबंधीं शब्द पुरतील, याचा संशय आहे. तात्पर्य,-अमेरिकन लोकांनी आज शेंकडों वर्षांपासून चालत आलेली ती दुष्ट चाल बंद करून गरीब अनाथ लोकांस त्या अति क्रूर लोकांच्या जुलुमांपासून मुक्त करून त्यांस सर्वस्वी सुखी केलें. या गोष्टीचा शूद्रादिअतिशूद्रांस, इतर लोकांपेक्षां अधिक संतोष वाटत

असेल, कारण गुलामाच्या स्थितींत असता मनुष्यमात्रास किती दु:खें सोसावीं लागतात, याचा प्रत्यक्ष अनुभव त्यांवांचून अथवा वर सांगितलेले गुलामांवांचून इतर लोकांस थोडाच असेल. आतां त्यांच्यामध्यें व वरच्या गुलामांमध्यें इतकेंच अंतर आहे कीं, पहिल्यांस भट लोकांनीं जिंकून गुलाम केलें व दुसऱ्यांस दुष्ट लोकांनी एकाएकी जुलमानें धरून गुलाम केलें; बाकी सर्व अंशी ते त्यांच्याशीं मिळतात. त्यांच्या स्थितीमध्यें व गुलामांचे स्थितीमध्यें तिलप्राय भेद नाहीं. त्यांनी जीं जीं संकटें सोसली तीं सर्व शूद्रादि अतिशूद्रांस भट लोकांपासून सोसावीं लागलीं, किंबहुना त्यांपेक्षां अधिक देखील म्हटलें असतां कांहीं चिंता नाहीं. त्यांस जीं दु:खें प्राप्त झालीं तीं ऐकूनच मात्र पाषाणहृदयी मनुष्याचें अंत:करण तर काय, परंतु प्रत्यक्ष मूर्तिमंत काहाराचा पाषाणही कलकल उकलून आंतून दु:खाश्रूचे लोटचे लोट चालून त्याजमुळें पृथ्वीवर इतकें जळ होईल कीं, ज्यांचे पूर्वजांनी शूद्रादि अतिशूद्रांस गुलाम केलें त्यांचे जे वंशज हल्लींचे भटबंधु त्यांपैकीं जे आपले पूर्वजांसारखे कठोर हृदयाचे नसून कोमल अंत:करणाचे आहेत, त्यांस असें वाटेल कीं, हा एक जलप्रलयच आहे. आमचे दयाळू इंग्रज सरकारास शूद्रादि अतिशूद्रांस भट लोकांपासून काय काय जुलूम सहन करावे लागले व हल्लींहि सहन करीत आहेत याजविषयींची मुळीच माहिती नाहीं. ते जर याजविषयीं चौकशी करून आपणास माहिती करून घेतील तर त्यांस असें कळेल कीं, आम्ही जे जे हिंदुस्थानचे इतिहास लिहिले त्यांतील हा एक मोठा अति महत्त्वाचा भाग गाळला. त्यांस त्यांचे दु:खांची माहिती एकदां झाली म्हणजे फार वाईट वाटून आपल्या ग्रंथांत, जेथें अति निकृष्ट दशेस येऊन पोंहचलेले व दुष्ट लोकांनीं गांजलेले, ज्यांचे दु:खास पारावार नाहीं अशा लोकांचे स्थितीची उपमा देणें झाल्यास, शूद्रांदि अतिशूद्रांच्याच स्थितीची उपमा योग्य साजेल असें वाटेल. त्यांतून कवीस पुष्कळ अंशी खेद वाटून कांहींसे बरें वाटेल कीं आजपर्यंत कवितेंत त्यास शोकरसाची पूर्णपणें तसबीर श्रोत्यांचे मनामध्यें ठसविण्याकरितां महाप्रयत्नानें काल्पनिक उदाहरणें रचावीं लागत. तर त्यांचे ते सर्व श्रम असें ढळढळीत साकार उदाहरण सांपडल्यामुळें नाहींसे केले. असें जर आहे तर हल्लींचे शूद्रांदि अतिशूद्र यांचीं अंत:करणें आपण ज्यांचे मनामध्यें येतो, तेव्हां त्यांचीं दु:खें ऐकून परम दु:खीत होत असतील यांत मोठें आश्चर्य आहे असें कांहीं नाहीं. एके वेळीं भट राज्यांत त्यांच्यावर जे कांहीं प्रसंग गुदरले होते त्यांची आठवण झाली असतां आमचीं मने भयभीत होऊन आमचे अंगावर रोमांच उभे राहतात व मनांमध्यें लागलीच असे विचार येतात कीं, ज्या प्रसंगाची आठवण आम्हास जर इतकी दु:खदायक होती, तर ज्यांनीं ते प्रसंग सोशिले असतील त्यांचे मनाची काय स्थिति झाली असेल, हें त्यांचें त्यांना ठाऊक. याजविषयीं चांगलें स्पष्ट उदाहरण आमचे भटबंधूच्याच ग्रंथांमध्यें सांपडतें. तें असें कीं, या देशांतील मूळचे रहिवासी क्षत्रिय लोक यांजबरोबर भट लोकांचा मुख्याधिकारी परशुराम या नामें गृहस्थानें किती क्रूरता दाखविली, हें या ग्रंथांत जाणविलेंच आहे. तथापि त्याचे क्रूरतेविषयीं इतकें समजलें आहे कीं, त्यानें पुष्कळ क्षत्रिय लोकांचे प्राण घेऊन त्यांचे अनाथ झालेल्या स्त्रियांपासून त्यांची लहान लहान चार चार, पांच पांच महिन्यांचीं गरीब बिचारी निर्दोषी बालकें हिसकावून घेऊन अत:करणांत कांहीं

द्रव न पावतां, त्यांचे प्राण कीं हो मोठें दुष्ट रीतीनें हरण केले. तो दुष्ट इतकेंच करून राहिला असें नाहीं तर त्यानें कित्येक, आपले पतींच्या मृत्यूमुळें दीन झालेल्या स्त्रिया, आपले पोटांत संभवलेल्या गर्भाच्या संरक्षणार्थ रानोमाळ मोठ्या क्लेशानें पळत असतां त्यांचा पारध्याप्रमाणें पाठलाग करून त्यांस पकडून आणून त्यांचे प्रसूतकाळी त्यांस पुत्र झाला असें ऐकिलें मात्र पुरे कीं, लागलीच येऊन त्यांचे प्राण घ्यावे. येणेंप्रमाणें हकीगत भट लोकांचे ग्रंथांत आढळते व ज्या अर्थी भट लोक त्यांचेविरुद्ध पक्षाचे होते, त्यअ अर्थी त्यांजपासून त्या वेळची सर्व वास्तविक हकीकत समजेल, असें आम्हास स्वप्नांतदेखील आणावयाला नको. भट लोकांनीं तिचा पुष्कळ भाग गाळला असावा, याच्यांत कांहीं संशय नाहीं. कारण कोणी आपले तोंडानें आपण केलेलें वाईट कर्म सांगत नाहीं. आतां वर सांगितलेली हकीकत त्यांनीं आपले ग्रंथांत लिहून ठेविली हें एक मोठें आश्चर्य आहे. आमचे विचारास असें येतें कीं, परशुरामानें एकवीस वेळा क्षत्रिय लोकांचा मोड करून त्यांची वाताहत केली व त्यांचे हतभागी स्त्रियांचे लहान लहान मुलांस मारिलें, याच्यांत मोठा पुरुषार्थ केला व तो इतर जनांस माहीत व्हावयाकरितां भट लोकांनीं आपले ग्रथांत लिहून ठेविला. अथवा जगांत प्रसिद्ध म्हण आहे कीं, “तळहातानें सूर्य झांकिला जात नाहीं”, त्याप्रमाणें ही हकीकत जरी त्यांस मोठी लज्जास्पद होती, तथापि तिचा मोठा गवगवा झाल्यामुळें त्यांच्याच्यानें जितकी झांकवेल तितकी त्यांनीं झांकून, जेथें उपायच नाहीं तेथें लिहून ठेवणें त्यांस जरून पडलें. बरें, भट लोकांनीं जितकी हकीकत लिहिली तितक्याचविषयीं थोडासा विचार केला असतां मनास मोठें दु:ख होतें, कारण परशुरामानें जेव्हां त्या गरभारशा स्त्रियांचा पाठलाग केला तेव्हां त्यांस किती दु:ख झालें असेल बरें? स्त्रिजातीस बहुत करून पळण्याची मारामार, त्यांतून त्यांपैकीं कित्येक मोठ्यांच्या व कुलीन स्त्रिया असल्यामुळें घराचा ऊंबरादेखील ज्यांस ठाऊक नाहीं, जें कांहीं त्यांस लागेल तें सर्व गडीमाणसें आणून देत; सारांश ज्यांनीं पतीचें श्रेय चिंतून त्यांचे जिवावर सुखांत दिवस काढिले, तर त्यांजवर पोटांतील गर्भाचें ओझें घेऊन सूर्याच्या प्रखर उन्हात आडमार्गानें पळण्याचा प्रसंग गुदरणें म्हणजे त्यांस महासंकटकाळच ओढवला असें म्हटलें पाहिजे. त्यांस पळण्याची सवय मुळींच नसल्यामुळें पायांत पाय गुंतून धडाधड ठेंचा लागून कधीं खडकांवर, कधीं डोंगरांचे कपारीवर पडत असतील आणि तेणेंकरून कांहींच्या कपाळांस, काहींच्या कोंपरास, कांहींच्या गुडघ्यांस व कांहींच्या घोट्यास लागून रक्तांच्या धारा चालत असतील व परशुराम मागून येत आहे हें ऐकून तसेंच घाबरें पळत असतील मार्गांनें जात असतां त्यांचे कोमल पायांमध्यें कांटे टोंचून कांटेरी झाडांनीं आंगावरचीं वस्त्रें फाटून त्यांचीं शरीरें भोसकलीं असतील व तेणेंकरून शरीरांतून रक्त वाहवलें असेल. त्यांचे उन्हामध्यें पळतां पळतां पाय चटचट पोळून त्यांची कमळाच्या देंठासारखी सुकुमार नीलवर्ण कांति परम आरक्तता पावली असेल व तोंडास फेंस येऊन डोळें पाण्यानें गच्च भरून आले असतील. तोंडाकडेस एक एक दोन दोन दिवस पाणीदेखील नेलें नाहीं, सबब कलमल वाटून पोटांतील गर्भ पोटांत गडबड फिरत असतील, त्यांस असें वाटलें असेल कीं, आतां धरणी जर फाटते तर फार बरें होईल म्हणजे आंत आम्ही उडी

टाकून या दुष्टापासून मुक्त होऊं. त्यांनीं डोळे भरून आणून ईश्वराची प्रार्थना केली नसेल काय? कीं, हे प्रभो-आमच्यावर काय हा कहर गुदरविलास. अरे ! ! आम्ही स्वत: बलहीन म्हणून आम्हांस अबला म्हणतात व आम्हांस आमचे पतींचें जें कांहीं बल होतें तेंही या दुष्टानें हारण केलें, असें तुला माहीत असतां निर्दय होऊन आमचा किती तरी अंत पहातोस. अरे, आमचे पतींचे ज्यानें प्राण घेऊन आम्हां अबलांवर शस्त्र धरिलें व त्यांजमध्यें जो मोठा पुरुषार्थ मिरवितो अशा दुष्टाचे अपराधाते पाहून येवढा तूं समर्थ असतां तोंडांत बोट घालून स्तब्ध बसलास काय ! याप्रमाणें त्या दीनमुख होऊन ईश्वराचा धावा करीत आहेत तों इतक्यांत दुष्ट परशुराम येऊन त्यांस धरून चालविलें नसेल काय? मग त्यांच्या शोकाला काय विचारावयाचें आहे? त्यांपैकीं कांहीं स्त्रियांनीं फार आक्रोश करून आपले प्राण त्यागिले नसतील काय? व बाकीच्या स्त्रियांनीं अतिशय लीन होऊन त्या दुष्टाची विनवणी केली नसेल काय? कीं, अहो परशुराम, आमचें आपणाजवळ इतकेंच शेवटचें मागणें आहे कीं, आमचे पोटीं जन्म पावणारे अनाथ बालकांचा प्राण घेऊं नका, आम्हीं सर्व मिळून तुम्हाजवळ पदर पसरितों, आम्हास येवढें दान द्या. पाहिजे असल्यास आमचे प्राण घ्या, परंयु आमचे मुलांचे जीव वांचवा. आमचे आपण पति मारल्यामुळें आम्हांस अकालीं वैधव्य प्राप्त होऊन आम्हीं सर्व सुखांला मुकलों, आतां आम्हांस पुढें मुलेंबाळें होण्याची मुळीं आशा राहिली नाहीं व आमचे सर्व पंचप्राण आमच्यापासून जन्म पावणारे बालकांकडेस लागलेले आहेत. आतां आम्हांस काय तें येवढेंच दु:खांत सुख व आमचें सुखाचें निधान जीं आमचीं बालकें, त्यांचे प्राण घेऊन आम्हा अनाथ स्त्रियांस कां या सर्व आयुष्यभर शोकार्णवांत टाकितां ! आम्हास येवढी भिक्षा घाला, आम्हीं तुमच्या धर्माच्या लेकी आहोंत आमची कशीही करून आपणास दया येऊं द्या. इतके करुणापर शब्द बोलल्यानें त्या दुष्टाचें अंत:करण कांहींतरी द्रवावें, परंतु मुळींच नाहीं. त्यानें त्या प्रसूत झालेल्या पाहून त्यांजपासून त्यांचीं बालकें हिसकावून घेऊं लागला. तेव्हां त्या त्यांच्या संरक्षणाकरिता त्यांच्यावर पालथ्या पडून पुढें मान करून म्हणाल्या असतील कीं, अहो परशुरामा, तुम्हाला जर या मुलांचे प्राणच घेणें आहे तर प्रथम आमचें शीर उडवा, मग आमचे पाठीमागें त्यांचें काय करणें तें करा. आमचे समक्ष त्यांचे प्राण घेऊं नका, परंतु कांहीं हो त्यानें ऐकिलें नाहीं. हर ! हर ! त्यांच्याजवळून जेव्हां त्यांचीं मुलें हिसकावून घेतलीं असतील, तेव्हां त्यांस जे दु:ख झालें असेल तें लिहिण्यास आमचे हातांतून लेखणी गळून पडते. असो, त्या चांडाळानें त्या मुलांचे प्राण त्यांचे आयांसमक्ष घेतले, तेव्हां कांहीं जणींनी आपलें उर बडविलें, कैंस तोडिलें व तोंडांत माती घालून घेऊन प्राण दिले असतील; कांहीं जणींनीं पुत्रशोक करून प्राण सोडिले असतील व कांहीं जणींला वेड लागून, हा पुत्र ! हा पुत्र ! करीत भटकत फिरूं लागल्या असतील. ही सर्व हाकिकत भट लोकांपासून आम्हास समजेल अशी आम्हास मुळींच आशा बाळगायास नको. याप्रमाणे भट लोकांच्या मुख्याधिकारी परशुरामानें शेंकडों क्षत्रिय लोक मारून त्यांचे बायकांमुलांची दुर्दशा करून टाकिली व त्यास हल्लीं भट लोकांनी शूद्रांदिअतिशूद्र लोकांस सर्व शक्तिमान परमेश्वर, सर्व जगाचा उत्पन्नकर्ता असें म्हणविण्यास लाविलें आहे, हें मोठे

आश्चर्य आहे. परशुरामाचे पाठीमागें भट लोकांनी त्यांस कमी छळिलें असें नाहीं, तर त्यांनीं आपल्याकडून जितकें छळवेल तितकें त्यांस छळिलें. त्यांनीं त्या लोकांपैकीं बरेच लोकांस त्वेषामुळें त्यांची दुर्दशा करून जिवंतच इमारतीचे पायांत दडपीत, याजविषयीं या ग्रंथांत लिहिलेंच आहे. त्यांनीं त्या लोकांस इतकें तुच्छ मानावें कीं, एकादे वेळेस कोणी शूद्र नदीकांठावर आपलीं वस्त्रें धूत असतां त्या स्थळीं जर एकादा भट आला, तर त्या शूद्रांस आपलीं सर्व वस्त्रें गोळा करून, बऱ्याच दूर अंतरावर, जेथून भटाच्या आंगावर पाण्याचा शिंतोडा येण्याचा संभव नसेल, अशा स्थळीं जाऊन आपलीं वस्त्रें धुवावीं लागत असे. तेथून जर भटाच्या आंगावर पाण्याचा शिंतोडा आला, अथवा आला असा खोटा भास झाला, तर त्या भटानें अग्निसारखें रागानें तप्त होऊन जवळचें भांडें त्याचें मस्तक रोखून मोठे त्वेषानें मारावें. त्याजमुळें त्याचें मस्तक रक्तबोंबाळ होऊन मुर्च्छित होत्साता जमीनीवर धाडकन पडावें, पुढें कांहीं वेळानें शुद्धीवर येऊन आपलीं रक्तानें भरलेली वस्त्रें घेऊन निमूटपणे घरीं जावें, सरकारास जर कलवावें तर सर्व भटशाई पडली, उलटी त्यासच सजा देणार; हर ! हर ! परमेश्वरा केव्हढा हा अन्याय ! असो. एक दु:ख आहे म्हणून सांगावें, अशीं व यापेक्षां अधिक दुसरीं पुष्कळ दु:खें शूद्रादि अतिशूद्रांस सोसावी लागत असत. भटराज्यांत त्यांस व्यापाराच्या अथवा दुसऱ्या गोष्टींच्या संबंधानें फिरणें झाल्यास मोठी मारामार पडत असे. त्यांतून प्रात:काळीं तर फारच अडचण पडें, कारण त्या वेळेंस सर्व वस्तूंची छाया लांब पडते आणि अशा प्रसंगी जर कदांचित कोणी शूद्र रस्त्यानें जात असतां समोरचे रस्त्यानें भटसाहेबांची स्वारी येत आहे हें पाहून त्यांच्या आंगावर आपली छाया न पडावी या भीतीस्तव घडी दोन घडी आपला खोळंबा करून रस्त्याचे एके बाजूस होऊन त्यास बसावें लागत असे. भटजी गेल्यानंतर तो आपले कामास जाई, एखादे वेळेस याची छाया भटाचे आंगावर चुकून पडली तर तो भट लागलीच त्यास मरेमरेतोंपर्यंत मारी आणि ताबडतोब नदीवर जाऊन स्नान करी. त्यांपैकीं कित्येक लोकांस रस्त्यांत थुंकण्याची देखील पंचाईत; याजकरितां त्यांस भटवस्तींतून जाणें झाल्यास आपल्याबरोंबर थुंकण्याकरितां एखादें भांडें ठेवावें लागत असे. जर त्यांचा थुंका जमिनीवर पडून भटसाहेबानें पाहिलें म्हणजे त्या मनुष्यानें असें समजावें कीं, आतां आपलें पुरें आयुष्य भरलें. याप्रमाणें अनेक संकटें भोगितां भोगितां ते फार त्रासून गेले व केव्हां यापासून सुटका होईल याची वाट, जसा एखादा फार दिवस तुरंगांत टाकिलेला कैदी आपले इष्टमित्रांस, मुलांबाळांस व भावबंधांस भेटण्याविषयीं अथवा स्वतंत्रतेनें इकडे तिकडे फिरण्याविषयीं मोठे उत्सुकतेनें सुटकेचे दिवसाची वाट पहातो, त्याप्रमाणें पहात आहेत, इतक्यांत दैववशांत ईश्वरास त्यांची करुणा येऊन या देशांत इंग्रज लोकांचें राज्य झालें व त्यांच्याकडून ते भट लोकांचे कायीक दास्यत्वापासून मुक्त झाले. ते इंग्रज सरकाचे त्याजबद्दल फार फार आभार मानितात व सर्वस्वी त्यांचे ते ऋणी आहेत. त्यांचे उपकार ते कधीं विसरणार नाहींत. त्यांनीं त्यांस आज शेंकडों वर्षांचे भट लोकांचे कैदखान्यांतून मुक्त करून त्यांचे मुलांबाळांस सुखाचे दिवस दाखविले. ते नसते तर भट लोकांनीं त्यांस केव्हांच धुळीस मिळविलें असतें. याजवर कोणी

अशी शंका घेतील कीं, आज भट लोकांपेक्षा शूद्रांदि अतिशूद्र लोकांचा भरना सुमारें दसपट अधिक असून भट लोकांनी शूरादि अतिशूद्र लोकांस कसें धुळीस मिळविलें असतें? याचें उत्तर असें आहे कीं, एक शाहाणा मनुष्य दहा अज्ञानी मनुष्यांचें आपणाकडेस मन वळऊन त्यांस तो आपले ताब्यांत ठेऊं शकतो. आणखी दुसरें असें कीं, तीं दहा अज्ञानी मनुष्यें जर एकाच मताचीं असतीं तर त्यांनीं त्या शहाण्या मनुष्याचें कांहीं चालू दिलें नसतें; परंतु ते दहाजण निरनिराळे दहा मतांचे असल्यामुळें शहाण्या मनुष्यास त्यांस फसविण्यास कांहींच आडचण पडत नाहीं. त्याप्रमाणें शूद्रादि अतिशूद्रांचीं मतें एकमेकांस मिळूं नये म्हणोन पूर्वी भट लोकांनीं एक मोठा धूर्त कावेबाज विचार शोधून काढिला. त्या लोकांचा समाज जसा जसा वाढत चालला त्याप्रमाणें भट लोकांस भिती वाटूं लागली आणि त्यांनीं त्यांच्यामध्य परस्पर वाकडेपणा राहील अशी कांहीं तजवीज योजली, तरच आपला येथें राहाण्याचा टिकाव लागून सदासर्वदां ते लोक वंशपरंपरें आपले वंशजांचे गुलामगिरींत राहून आपणास कांहीं श्रम न करितां त्यांचे निढळ्याचे घामानें मिळविलेले उत्पन्नांवर बिनधास्त मौजा मारितां येतील, हा त्यांचा विचार सिद्धीस जाण्याकरितां जातिभेंदाचें थोतांड उपस्थित करून, त्यांजवर अनेक स्वहितसाधक ग्रंथ केले व ते त्या अज्ञानी लोकांचे मनांत भरविले. त्यांपैकीं जें लोक भट लोकांबरोबर मोठें निकरानें लढले त्यांचा त्यांनीं एक वर्गच वेगळा केला. त्यांचा पुर्तेपणीं सूड उगविण्याकरितां त्यांस व त्यांची जी पुढें संतती होईल तिजला त्यांच्यांतीलच लोकांनीं म्हणजे हल्लीं ज्यांस माळी, कुणबी वगैरे म्हणतात, तर त्यांनीं त्यांचा स्पर्शदेखील करूं नये असें भट लोकांनी त्यांचे मनांत भरविलें. असें जेव्हां झालें तेव्हां अर्थातच त्यांचा व्यापार वगैरे बंद होऊन अन्नास मोताद झाले, त्याजमुळें त्यांस मेल्या गुरांचे मांस खाणें भाग पडलें. तें त्यांचें कृत्य पाहून हल्लींचे शूद्र जे आपणांस मोठ्या अहंपणानें माळी, कुणबी, सोनार, शिंपी, लोकार, सुतार इत्यादि मोठमोठ्या संज्ञा केवळ तो तो धंदा केल्याचे योगानें म्हणवून घेतात तर तेच लोक आपले पूर्वज एकाच घराण्यांतील असतां त्यांचे पूर्वज स्वदेशासाठीं भट लोकांशीं मोठ्या निकरानें लढले, सबब भट लोकांनीं त्यांची अशी दुर्दशा करून त्यांस अन्नअन्न करावयास लाविलें, हें आंतील गुह्य त्यांच्या लक्षांत ब येतां ते त्यांचा भट लोकांचे सांगण्यावरून द्वेष करावयास शिकले. हर ! हर ! किती तरी ते ईश्वराचे अपराधी आहेत कीं, त्या सर्वांचा इतका निकट संबंध असून एकाद्या सणावाराला ते त्यांचे दारीं दुरून अन्न वगैरे मागण्यास आले असतां ते त्यांस झिडकारून देतात व केव्हां केव्हां काठीसुद्धां घेऊन त्यांचे आंगावर मारण्यास जातात. असो, याप्रमाणें भट लोकांनीं आपल्याशीं इतर लोकांनीं जसजशी वर्तणूक केली त्या त्याप्रमाणें त्यांच्या जाति बांधून त्यांस सजा अथवा वरकांतिचा आश्रय देऊन सर्वस्वी आपलें अंकित करून ठेविलें. जेव्हांपासून शूद्रादि अतिशूद्रांमध्यें भट लोकांनीं जातिभेद उत्पन्न केला तेव्हांपासून त्या सर्वांचीं मतें भिन्न भिन्न झालीं. मग अर्थातच त्यास त्यांची पाहिजेल तशी व्यवस्था करण्यास सवड सांपडली. याविषयीं एक जगप्रसिद्ध म्हण आहे. ती अशी

कीं, “दोघांचें भांडण आणि तिसऱ्यास लाभ.” म्हणजे भट लोकांनीं शूद्रादि अतिशूद्रांमध्यें आपआपसांत वैमनस्य आणून आपण त्यांचे जिवावर ऐषाआराम भोगीत आहेत.

हें पुस्तक करतेवेळीं माझे मित्र रा. रा. विनायकराव बापूजी भंडारकर व रा. रा. सा. राजन्ना लिंगू यांनीं मला उत्तेजन दिलें सबब मी त्यांचे फार फार आभार मानितों.

जो. गो.

अनुक्रमणिका

भाग १ ला

ब्रह्मा, उत्पत्ति, सरस्वति आणि इराणी अथवा आर्य लोक यांविषयीं.

भाग २

मत्स्य आणि शंखासूर यांविषयीं.

भाग ३

कच्छ, भूदेव अथवा भूपति, क्षत्रिय, द्विज आणि कश्यप राजा यांविषयीं.

भाग ४

वराह आणि हिरण्याक्ष यांविषयीं.

भाग ५

नारसिंह, हिरण्यकश्यपु, प्रल्हाद, विप्र, विरोचन इत्यादिकांविषयीं.

भाग ६

बळीराजा, जोतीबा, मराठे, खंडोबा, महासुभा, नऊ खंडांचा न्यायी, भैरोबा, सात अश्रय, तळी भरणें, आदितवारास पवित्र मानणें, वामन, पक्ष घालणें, विंध्यावली, घट बसविणें, बळीराजाचें मरण, सती जाणें, आराधी लोक, शिलंगण, तांदुळाचा बळी, दुसरा बळीराजा येण्याविषयीं भविष्य, बाणासूर, कुजागरी, वामनाचा मृत्यू, उपाध्ये, होळी, वीर काढणें, बळीप्रतिपदा, भाऊबीज इत्यादिकांविषयीं.

भाग ७

ब्रह्मा, ताडपत्रांवर लिहिण्याची चाल, जादूमंत्र, संस्कृताचें मूळ, अटक नदीचे पलीकडेस जाण्याची बंदी, पूर्वी घोडीं वगैरे ब्राह्मण लोक खात होते, भट, राक्षस, यज्ञ, बाणासुराचें मरण, परवारी, सुताचे पाष्टिचें चिन्ह, बीजमंत्र, माहार, शूद्र, कुळकर्णी, कुळबी, कुळबीण, शूद्रांचा द्वेष, सोवळें, धर्मशास्त्र, मनु, भट, पंतोजीचें शिक्षण, मोठा भयंकर परिणाम, प्रजापतीचें मरण, ब्राह्मण इत्यादिकांविषयीं.

भाग ८

परशुराम, मातृवध, एकवीस स्वाऱ्या, दैत्य, खंडेरावानें रावणाचा आश्रय केला, नऊ खंडची जाणाई, साती आसरा, माहाराचे गळ्यांतील काळा दोरा, अतिशूद्र, अंत्यज, मांग, चांडाळ, महारांस जिवंतच

पायांमध्ये दडपणें, ब्राह्मणांत पाट लावण्याची बंदी, क्षत्रिय अर्भकांचा वध, परभु, रामोशी, जिनगर वगैरे लोक, परशूरामाचा पराभव झाल्यामुळें त्यानें आपला जीव दिला आणि चिरंजीव परशुराम यांस आमंत्रण इत्यादिकांविषयीं

भाग ९

वेदमंत्र, जादूचें वजन, मुठ मारणें, देव्हारे घुमविणें, जप, चार वेद, ब्रह्मघोळ, नारदशाई, नवीन ग्रंथ, शूद्रास ज्ञान देण्याची बंदी, भागवत व मनुसंहिता यांचा असंगतपणा इत्यादिकांविषयीं.

भाग १०

दुसरे बळी, ब्राह्मण धर्माची फजिती, शकंराचार्याचें कृत्रिम, नास्तिक मत, निर्दयपणा, प्राकृत ग्रंथकार, कर्म आणि ज्ञानमार्ग, बाजीराव, मुसलमानांचा द्वष आणि अमेरिकन व स्कॉच उपदेशकांनीं ब्राह्मणांचा कृत्रिमरूपी कोट फोडला इत्यादिकांविषयीं..

भाग ११

पुराण सांगणें, बंडें वगैरे परिणाम, शूद्र संस्थानिक, कुळकर्णी, सरस्वतीची प्रार्थना, जप, अनुष्ठानें, देवस्थानें, दक्षिणा, मोठ्या आडनांवांच्या सभा इत्यादिकांविषयीं.

भाग १२

वतनदार भट कुळकर्णी, युरोपियन लोकांचें वसाहतीची जरूरी, विद्याखात्याच्या तोंडावर काळोखाचा डाग, युरोपियन कामगारांची अक्कल गुंग कशी होते इत्यादिकांविषयीं.

भाग १३

मामलेदार, कलेक्टर, रेव्हिन्यु, जज्ज आणि इंजिनियर खात्यांतील भट कामगार इत्यादिकांविषयीं.

भाग १४

युरोपियन कामगारांचा निरुपाय, खोतांचें वर्चस्व, पेनशन घेऊन निर्वेध झालेल्या युरोपियन कामगारांनीं सरकारांत गांवोगांवच्या हकिगती कळविण्याची जरूरी, धर्म आणि जात्याभिमान इत्यादि.

भाग १५

सरकारी शाळाखातीं, म्युनिसिपालिटी, दक्षणाप्राइज कमिटी व भट वर्तमानपत्रकर्ते यांची जूट आणि शूद्रांदि अतिशूद्रांच्या मुलांनींवि द्या शिकूं नये म्हणून भट लोकांचा कट इत्यादि.

भाग १६

ब्रह्मराक्षसांचे पीडेचा धि:कार

पवाडा

अभंग

जोतीराव आणि धोंडीबा

यांचा संवाद

भाग १

ब्रह्मा, उत्पत्ति, सरस्वती आणि इराणी अथवा आर्य लोक यांविषयीं.

धों०–युरोपखंडांतील इंग्रज, फ्रेंच वगैरे दयाळू सरकारांनी एकत्र होऊन दास करण्याची बंदी केली, याजवरून त्यांनी ब्रह्मदेवाच्या नियमांस हरताळ लाविला; कारण मनुसंहितेंत लिहिलें आहे कीं, ब्रह्मदेवानें आपल्या मुखापासून ब्राह्मणांस उत्पन्न केलें.

जो०–इंग्रज वगैरे सरकारांनीं दास करण्याची बंदी केली, याजवरून त्यांनीं ब्रह्माच्या आज्ञेस हरताळ लाविला म्हणून तुझें म्हणणें आहे. तर या भूमंडळावर इंग्रज वगैरे अनेक नानाप्रकारचे लोक आहेत, त्यांस ब्रह्मानें आपल्या कोणत्या अवयवापासून उत्पन्न केलें याविषयीं मनुसंहितेंत कसा काय लेख आहे?

धों०–याजविषयीं सर्व ब्राह्मण म्हणजे विदवान व अविदवान असें उत्तर देतात कीं, इंग्रज वगैरे लोक अधम, दुराचारी असल्यामुळें मनुसंहितेंत त्या लोकांविषयीं मुळींच लेख नाहीं.

जो०–यावरून तुझ्या मतें ब्राह्मणांमध्यें अधम, दुराचारी मुळींच नाहींत कीं काय?

धों०–शोधाअंती इतर लोकांपेक्षां ब्राह्मणांमध्यें अधिक अधम व अधिक दुराचारी आहेत असें आढळतें.

जो०–तर मग अशा अधम व्अ दुराचारी ब्राह्मणांविषयीं मनुसंहितेंत कसा लेख आला?

धों०–यावरून असें सिद्ध होतें कीं, मनूनें जी उप्तत्ति लिहिली आहे ती अगदीं खोटी आहे; कारण ती सर्व मनुष्यांस लागू पडत नाहीं.

जो०–म्हणूनच इंग्लिश वगैरे लोकांतील ज्ञात्यांनीं ब्राह्मणांतील पुस्तककर्त्यांच्या लबाड्या जाणून दास करण्याची बंदी केली. ब्रह्मा हा सर्व मनुष्यमात्रांच्या उत्पत्तीस खरोखर कारण असता तर त्यांनीं दास करण्याची बंदीच केली नसती. मनूनें चार वर्णांची उत्पत्ति लिहिली आहे, ती एकंदर सर्व सृष्टिक्रमांशीं ताडून पाहिली म्हणजे सर्व खोटी आहे असें आपणास कळून येतें.

धों०–म्हणजे ती कशी?

जो०–ब्राह्मण ब्रम्ह्याच्या मुखापासून झाले; परंतु एकंदर सर्व ब्राह्मणांची मूळ माता ब्राह्मणी ही ब्रम्ह्याच्या कोणत्या अवयवापासून झाली याविषयीं मनूनें कांहींच लिहून ठेविलें नाहीं, हें कसें?

धों०–कारण, ती त्या विद्वान ब्राह्मणांच्या म्हणण्याप्रमाणें अधम आणि दुराचारी असेल. यास्तव तूर्त तिजला म्लेंछांच्या पंक्तीस बसवा.

जो०–आम्ही भूदेव, आम्ही सर्व वर्णांमध्यें श्रेष्ठ, असें मोठ्या गर्वानें नेहमी बोलणारे अशांस जन्म देणारी मूळमाता ब्राह्मणी ना? आणि तूं तिजला म्लेंछांचे पंक्तीस कसें बसवितोस? तिला तेथील दारू व गोमांसाचा घमघमाट कसा आवडेल? हें तूं मोठें अनुशित बोलतोस बाबा !

धों०–तुम्हीच कित्येक वेळां भर सभेंत बोललां कीं, ब्राह्मणांचे मूळ पूर्वज जे ऋषिवर्य, ते श्राद्धाचे निमित्तानें गाई मारून त्यांच्या मांसाचीं नानातऱ्हेचीं पक्वान्नें करून खात होते आणि आतां मात्र त्यांच्या मूळ मातेस घाण येईल म्हणून म्हणतां हें कसें ! तुम्ही इंग्रजी राज्यास हयाती चिंतून थोडे दिवस थांबा, म्हणजे हल्लींचे बहुतेक सोंवळे ब्राह्मण, रेसिडेंट, गव्हर्नर वगैरे कामदारांची आपल्यावर जास्ती मेहेरबानी व्हावी, याकरितां त्यांच्या टेबलावरचे उअरलेले मांसाचे तुकडे बुटलेराच्या वांटणीसदेखील येऊ देणार नाहींत असें तुम्हांस दिसेल. आतांशा बहुतेक महार बुटलेर ब्राह्मणांच्या नावाने आंतल्या आंत कुरकुरण्यास लागले आहेस हें तुम्हांला ठाऊक नाहीं? मनूनेंच ब्राह्मणीच्या उत्पत्तीविषयीं लिहून ठेविलें नाहीं. मनूनेंच ब्राह्मणीच्या उत्पत्तीविषयीं लिहून ठेविलें नाहीं. सबब या दोषांचें खापर त्याच्याच बोडक्यावर फोडा. त्याविषयीं तूं अनुचित बोलतोस म्हणून तुम्हीं मला कां दोष देतां? पुढें चालूं द्या–

जो०–बरें तुझी मर्जी, तसें कां होईना. आतां ब्राह्मणास जन्म देणारें जें ब्रह्माचें मुख तें दरमहाचे दरमहा दूरसें झाल्यामुळें तो चार दिवस सोंवळा होऊन बसत होता किंवा लिंगाइतिणीसारखा राख लावून पाक होऊन घरांतील कामकाज करीत होता याविषयीं मनूचा कांहीं लेख आहे काय?

धों०–नाहीं. परंतु, ब्राह्मणांच्या उत्पत्तीस ब्रह्मा हा मूळ कारण आहे आणि त्यास लिंगाइतिणीचा उपदेश कसा आवडला असेल बरें? कारण, हल्लींचे ब्राह्मण, लिंगाईत विटाळ पाळीत नाहींत म्हणून त्यांचा वीट मानितात.

जो०–तर यावरून तूंच विचार करून पाहा कीं, ब्रह्माचें मुख, बाहू, जंघा आणि पाय, या चार ठिकाणच्या योनी दूरशा झाल्यामुळे त्यास एकंदर सोळा दिवस सोंवळें होऊन बसावें लागलें असेल, असें जर म्हणावें तर त्यांचें घरांतील खटाटोप कोण करीत असे? याविषयीं तरी मनूचा कांहीं लेख आहे काय?

धों०–नाहीं.

जो०–बरें, तो गर्भ ब्रम्ह्याच्या मुखांत संभवल्या दिवसापासून नऊ महिन्यांचा होईतोंपावेतों कोणत्या ठिकाणीं राहून वाढला याविषयीं कांहीं मनूनें म्हटलें आहे काय?

धों०–नाहीं.

जो०–बरें, पुढें त्या जन्मलेल्या ब्राह्मण बालकास ब्रम्ह्यानें आपल्या स्तनाचें दूध पाजिलें अथवा वर दूध लावून त्यास लहानाचें मोठे केलें, याजविषयीं तरी कांहीं लेख आहे काय?

धों०–नाहीं.

जो०–सावित्री ही ब्रम्ह्याची पत्नी असतांहि त्यानें त्या मुलाचें ओझें मुखात नऊ महिने वागवून त्यास जन्म देण्याचें व त्याचें पालन पोषण करण्याचें लचांड आपल्या माथ्यावर कां घेतलें? हें मोठें आश्चर्य होय.

धों०–त्याचीं बाकीचीं तीन डोकीं तर या लचांडापासून दूर होतीं कीं नाहीं? काय? त्या रांड्या राघोबाला असा पोरींतला घरकुंडी खेळ आवडला?

जो०–आतां त्यास रांड्या राखोबा म्हणावें तर, त्यानें सरस्वती नांवाच्या कन्येशीं व्यभिचार केला व त्यामुळें त्याचें आडनांव बेटीचोद पडलें. याच निंद्य कर्मावरून त्याचा कोणी आदरसत्कार (म्हणजे पूजा) करीत नाहींत.

धों०–ब्रह्मास जर खरोखर चार तोंडें होतीं, तर त्याचप्रमाणानें त्यास आठ स्तनें, चार बेंब्या, चार मूत्रद्वारें आणि चार मलद्वारें असलीं पाहिजेत; पण त्याविषयी खात्री होण्याजोगा लेख कोठेंच आढळत नाहीं. पुढें त्याप्रमाणेंच शेषशाईस लक्ष्मी पत्नी असतां, त्यानें आपल्या बेंबीपासून हें चार तोंडाचें मूल कसें निर्मिलें याविषयीं विचार करूं लागल्यास शेषशाईचीसुद्धां ब्रह्मासारखी दशा होईल.

जो०–वास्तविक विचाराअंतीं असें ठरतें कीं ब्राह्मण लोक हे समुद्राचे पलीकडेस जो इराण देश आहे त्या देशांतील मूळचे राहणारे होत. पूर्वी त्यास इराणी किंवा आर्य लोक म्हणत असत, असें कित्येक इंग्लिश ग्रंथकारांनीं त्यांच्याच ग्रंथावरून सिद्ध केलें आहे. प्रथम त्या आर्य लोकांनीं मोठमोठ्या टोळ्या करून या देशांत येऊन अनेक स्वाऱ्या केल्या व येथील बहुतेक राजांच्या मुलुखात वारंवार हल्ले करून मोठा धिंगाणा केला. पुढें वामनाचे मागून आर्य लोकांचा ब्रह्मा या नावाचा मुख्य अधिकारी झाला. त्याचा स्वभाव फार हट्टी होता. त्यानें आपल्या कारकीर्दीत येथील आमच्या मूळ पूर्वजांस रणांगणीं जिंकून आपले दास केले; व त्यानें आपले लोक आणि हे दास या उभयतांमध्ये हमेशा भेद रहावा म्हणून अनेक तऱ्हेचे नेम बांधिले. ह्या सर्व कृत्यांवरून ब्रह्मा मेल्यानंतर आर्य लोकांच्या मूळच्या नांवाचा आपोआप लोप होऊन त्यांचें नांव ब्राह्मण पडलें. नंतर मागाहून मनूसारखे अधिकारी झाले. त्यांनीं बांधिलेल्या नेमांचा धिक्कार मागें पुढे कोणी करूं नये, या भयास्तव त्यांनीं ब्रम्ह्याविषयीं अनेक तऱ्हतऱ्हेच्या नवीन कल्पित गोष्टी रचिल्या व त्या गोष्टी ईश्वरेच्छेनेंच झाल्या आहेत असा त्या दासांच्या मनावर ठसा उमटावा म्हणून त्यांनीं शेषशाईचें दुसरें आंधळें गारुड रचिलें आणि संधि पाहून कांहीं काळानें त्या सर्व लेखांचे ग्रंथ बनविले. त्या ग्रंथांविषयीं शूद्र दासांस नारदासारिख्या पटाईत बायकांतील भाऊजीनें टाळ्या पिटून उपदेश केल्यामुळें ब्रम्ह्याचें महत्त्व सहजच वाढलें. आतां आपण ह्या ब्रम्ह्यासारखी शेषशाईविषयीं चौकशी करूं लागलों तर त्यापासून आपल्यास काडीमात्र फायदा न होतां आपला

उभयतांचा वेळ मात्र व्यर्थ जाणार आहे; कारण त्यांनीं मुळींच त्या बिचाऱ्यास उताणें पाहून त्याच्या बेंबीपासून हें चार तोंडाचें मूल निर्माण केलें आणि अशा मुळींच चीत झालेल्या दीनावर खंब ठोकणें यामध्यें मोठा पुरूषार्थ होईल असें मला वाटत नाहीं.

भाग २ रा

मत्स्य आणि शंखासूर यांविषयीं.

धों०–वामनापूर्वी इराणांतून या देशांत आर्य लोकांच्या एकंदर किती टोळ्या आल्या असाव्या?

जो०–या देशांत आर्य लोकांच्या टोळ्या जलमार्गानें अनेक आल्या.

धों०–त्यांपैकीं पहिली टोळी जलमार्गानें लढाऊ गलबतांवरून आली किंवा कसें?

जो०–लढाऊ गलबतें त्या काळीं नव्हतीं, सबब ती टोळी लहान लहान मचव्यांतून आली व ते मचवे माशासारिखे त्वरेनें पाण्यावरून चालत असत, म्हणून त्या टोळीच्या अधिकाऱ्यांचे टोपणनांव मत्स्य पडलें असावें.

धों०–तर मग ब्राह्मण इतिहासकर्त्यांनीं भागवत वगैरे ग्रंथांत तो टोळीचा अधिकारी मत्स्यापासून जन्मला म्हणून लिहिलें आहे, हें कसें?

जो०–त्याविषयीं तूंच विचार करून पाहा कीं, मनुष्य आणि मासा यांच्या अवयवांत, आहारांत, निद्रेंत, मैथुनांत आणि उत्पत्तींत किती अंतर आहे? आणि त्याचप्रमाणें त्यांच्या मगजांत, काळजांत, फुप्फुसात, आंतड्यांत, गर्भ वाढण्याच्या जागांत आणि प्रसूत होण्याच्या मार्गांत किती चमत्कारीक अंतर आहे ! मनुष्य हा जमिनीवर गुजारा करून राहाणारा प्राणी होय. तो पाण्यांत पडल्याबरोबर गटांगळ्या खाऊन आपल्या प्राणास मुकतो. मासा हा सर्व काळ पाण्यांत राहून आपला गुजारा करणारा प्राणी होय व त्यास पाण्याबाहेर काढिल्याबरोबर तो तरफडून मरतो. स्त्रिया बहुतकरून एकाच मुलास जन्म देतात; परंतु मत्स्यीण प्रथम पुष्कळ अंडीं घालून कांहीं काळानंतर त्या सर्वांस फोडून त्यांतून आपलीं सर्व बच्चीं बाहेर काढिते. आतां ज्या अंड्यामध्ये हें मस्त्यबाळ होतें, त्यास मात्र तिनें पाण्याबाहेर आणून फोडिलें आणि त्यांतून तिनें तें मत्स्यबाळ बाहेर काढिलें असेल असें म्हणावें तर, तिचा प्राण पाण्याबाहेर कसा वांचला असेल? कदाचित तिनें पाण्यांतच तें अंडे फोडून मत्स्यास बाहेर काढिलें असेल असें म्हणावें, तर त्या मत्स्य मानवासारिखे बालकाचा प्राण पाण्यांत कसा वांचला असावा? कोणी अशी शंका घेतली कीं, मनुष्यांतील एखाद्या सराईत पाणबुड्यानें पाण्यांत तळीं बुडी मारून मत्स्य बालक ज्या अंड्यांमध्यें होतें तें अंडें मात्र ओळखून जमिनीवर घेऊन आला असेल. असो, तसें कां होईना, पण पुढें त्या मत्स्यीणीचें अंडे कोणत्या चतुर मर्दानें फोडून त्यांतून मत्स्यबाळ बाहेर काढिलें असावें बरें? कारण, जरी आतां युरोप व अमेरिका खंडांत पुष्कळ सुधारणा होऊन मोठमोठे नामांकित

विद्वानं वैद्यशास्त्रांत निपूण झाले आहेत, तथापि त्यांपैकीं एकाच्यानेंहि छातीला हात लावून मी मत्स्यिणीचें अंडें फोडून त्यांतून जिवंत मत्स्याचें बच्चें काढीन, असें म्हणवणार नाहीं. असो. बरें, तें अंडें पाण्यांत आहे, म्हणून तो मोठ्या महत्त्वाचा निरोप कोणत्या अमर मत्स्यानें पाण्याबाहेर येऊन त्या पाणबुड्यास कळविला असेल व त्या जळचर निरोप्याची भाषा मानव पाणबुड्यास कशी समजली असेल. अशा नानाप्रकारच्या शंकांचें त्या इतिहासांतल्या लेखावरून यथास्थित समाधान करून घेतां येत नाहीं. यास्तव त्याविषयीं असें अनुमान सिद्ध होतें कीं, मागाहून कांहीं लबाड लोकांनीं संधी पाहून एकंदर प्राचीन ग्रंथांत ही दंतकथा कोंबली असावी.

धों०—बरें, तो टोळीचा मत्स्य अधिकारी आपल्या लोकांसहित कोणत्या ठिकाणीं येऊन उतरला?

जो०—पश्चिम समुद्रांतून येऊन तो एका बंदरावर उतरला.

धों०—मत्स्यानें बंदरावर उतरल्याबरोबर काय केलें?

जो०—मत्स्यानें शंखासुर या नांवाच्या क्षेत्रपतीस मारून त्याचें राज्य घेतलें. पुढें तें शंखासुराचें राज्य आर्य लोकांच्या ताब्यात मत्स्याच्या मरणकाळपावेतों बिनधोक राहिलें. मत्स्य मरतांच शंखासुराच्या लोकांनीं आपलें राज्य परत घ्यावें या इराद्यानें मत्स्याचे टोळीवर मोठ्या निकरानें हल्ला केला.

धों०—पुढें त्या हल्ल्यामध्यें काय परिणाम झाला?

जो०—त्या हल्ल्यामध्यें मत्स्याचे टोळीचा पराभव झाल्यामुळें तिनें रणभूमी सोडून पळ काढिला. नंतर शंखासुराच्या लोकांनी तिचा पाठलाग केल्यामुळे ती अखेरीस एका डोंगरावर जाऊन झाडींत लपून राहिली. इतक्यांत इराणांतून आर्य लोकांची दुसरी एक मोठी टोळी कचव्यामधून बंदरात येऊन उतरली व ते कचवे मचव्यांपेक्षां कांहींसे मोठे असल्यामुळें पाण्यावर कांसवासारिखे सावकाश चालत असत, या कारणामुळें त्या टोळीच्या अधिकाऱ्याचें टोपण नांव कच्छ पडलें.

भाग ३ रा

कच्छ, भूदेव अथवा भूपती, क्षत्रिय, द्विज आणि कश्यपराजा यांविषयीं.

धों०—मासा आणि कांसव यांमध्यें एकंदर सर्व गोष्टी ताडून पहातां त्यांमध्यें थोडें थोडे अंतर दिसून येतें; परंतु इतर कांहीं गोष्टींत म्हणजे जलांत रहाणें, आंडीं घालणें व त्यांस फोडणें इत्यादिकांनीं ते एकमेकांशीं साम्यता पावतात. यास्तव कच्छ हा कांसवापासून जन्मला म्हणून भागवत वगैरे इतिहासकर्त्यांनी ग्रंथांत लिहून ठेविलें आहे. त्याविषयीं विचार करूं गेल्यांस त्याचा परिणाम मत्स्यासारिखा होईल व तेणेकरून आपला वेळ फिकट जाईल, अशी माझी खात्री झाल्यावरून मी आपल्यास पुढे विचारितों, कीं कच्छानें बंदरावर उतरल्याबरोबर काय केलें?

जो०—त्यानें प्रथम त्या बंदरापासून ज्या पर्वतावर मत्स्याची टोळी घेऱ्यामध्यें सांपडली होती, त्या पर्वताचे आलिकडील बाजूपासून बहुतेक तेथील मूळच्या क्षेत्रवासी लोकांस घेरा घालणाऱ्या लोकांसहित एकदम पिटाळून नंतर तो आपल्या लोकांस सोडवून एकदर सर्व त्या क्षेत्रांचा भूदेव म्हणजे भूपती होऊन डरक्या फोडीत बसला.

धों०—बरें, ते कच्छानें क्षेत्रांतून पिटाळून लाविलेले क्षत्रिय कोणीकडेस गेले !

जो०—समुद्रावरून दुजी इताणी अथवा आर्य लोकांची टोळी आली असें म्हणण्याबद्दल, घाबरल्यामुळें, द्विज आले, द्विज आले, असा शब्द करीत त्या पर्वताचे पलीकडेस जाऊन कश्यप या नांवाच्या क्षेत्रपतीच्या पाठोपाठ निघाले, यावरून कच्छ आपल्या बरोबर कांहीं फौज घेऊन त्या पर्वताचे पलीकडील बाजूनें खालीं उतरला आणि त्यानें तो पर्वत आपल्या पाठीवर घेऊन म्हणजे पाठीशीं घालून अथवा पाठीमागें टाकून कश्यपाच्या राज्यांतील क्षत्रियांस जसजशी इराणांतून मदत येत गेली तसतशी पीडा देऊं लागला. पुढें कश्यपानें जरी तो पर्वत कच्छापासून माघारी घ्यावा म्हणून मोठे प्रयास केले; तथापि कच्छानें आपल्या मरणापावेतों तो पाठीस घातलेला पर्वत त्या क्षेत्रपतीच्या हातीं दिला नाहीं व आपली रणभूमी सोडून एक पाऊलसुद्धां मागें हटला नाहीं.

भाग ४ था

वराह आणि हिरण्याक्ष यांविषयीं

धों०—कच्छ मेल्यामागें द्विजांचा कोण अधिकारी झाला?

जो०—वराह.

धों०—वराह हा डुकरापासून जन्मला असें भागवत वगैरे इतिहासकर्त्यांनीं लिहून ठेविलें आहे, याविषयीं आपलें मत कसें काय आहे?

जो०—वास्तविक विचाराअंती असें ठरतें कीं, मनुष्य आणि डुकर या उभयतांमध्ये एकंदर सर्व गोष्टी ताडून पाहतां चमत्कारिक अंतर दिसून येतें व त्याविषयीं तुझी पक्की खात्री व्हावी म्हणून येथें उदाहरणाकरितां फक्त ते आपल्या बच्चास जन्म दिल्यानंतर कसकशी वर्तणूक करितात, याविषयीं आपण थोडासा विचार करून पाहूं म्हणजे झालें. मनुष्य स्त्री आपल्या मुलास जन्म दिल्याबरोबर त्यास काडीमात्र इजा न देतां त्यांचें पालनपोषण करूं लागते; परंतु डुकरीण कुत्रीसारिखें प्रथम आपल्या जन्म दिलेल्या बच्चास एकदम खाऊन नंतर बाकीच्या दुसऱ्या बच्चांस जन्म देते. यावरून वराहाच्या डुकरीण मातेनें प्रथम आपल्या डुकर जातीच्या बच्चास खाऊन नंतर या मानव डुकरास व्याली असावी, असें सिद्ध होतें. परतुं भागवत वगैरे ग्रंथकर्त्यांचे मताप्रमाणें वराह हा आदिनारायणाचा अवतार असल्यामुळें त्याच्या सर्वसाक्षीपणाला व त्याच्या समदृष्टीला

बट्टा लागला कीं नाहीं? कारण वराह हा आदिनारायणाचा अवतार असल्यामुळें त्याच्या जंतीनें आपल्या वडील डुकर भावंडास मारून खाऊ नये म्हणून त्याविषयीं त्यानें पूर्वी कांहींच बंदोबस्त करूं नये काय? अरेरे ! ! पद्मा डुकरीण ही वराह आदिनारायणाची आई ना ! आणि तिनें ती बालहत्या कशी केली ! आतां "बालहत्या" या शब्दाचा अर्थ फक्त बाळाचा वध करणें असा होतो, मग तें बाळ कोणाचें कां असेना; पण हिनें तर आपलें पोटचें बाळ स्वत:मारून खाल्लें. तर अशा अन्यायाचा चांगला बोध होण्यासारखा कोशांत शब्दच सांपडत नाहीं, कदाचित हिजला डंखीण म्हणावें तर "डंखीण सुद्धा आपल्या मुलास खात नाहीं" अशी एक जुनाट म्हण आहे. पुढें त्या वराहाच्या पद्मा आईनें असें अघोर कर्म केल्यामुळें तिची नरकयातनेपासून सुटका व्हावी म्हणून तिनें कांहीं प्रायश्चित घेतलें असें कोठेंच सांपडत नाहीं; यास्तव मोठी हळहळ वाटते.

धों०–वराहाचे डुकरीण आईचें नांव जर पद्मा होतें, तर यावरून असें सिद्ध होतें कीं तिच्या डुकर पतीचे कांहीं तरी दुसरें नांव असलें पाहिजे कीं नको?

जो०–पद्मा डुकरिणीचे पतीचें नांव ब्रह्मा होतें.

धों०–यावरून पूर्वीचीं जनावरें मनुष्यासारिखीं आपआपल्यामध्यें ब्रह्मा, नारद आणि मनु अशीं नांवें देत होतीं व त्यांचीं नांवें या गप्पाड्या ग्रंथकारांस कशीं समजलीं असावीं? दुसरें असें कीं, पद्मा डुकरिणीनें वराहास त्याचें लहानपणीं आपल्या स्तनाचें दूध पाजिलें असेल यांत कांहीं संशय नाहीं; परंतु पुढें कांहींसा मोठा झाल्याबरोबर आपल्या ब्रह्म पतीसहित वराहास बरोबर घेऊन गांवांतील खिंडारांतील अती सुकुमार फुलझाडांचा चारा चरण्याची त्यास संवय लावून मोकळी झाली असेल किंवा कसें, हें तो वराह आदिनारायणच जाणे, अशा नानाप्रकारच्या मुद्यांच्या गोष्टीविषयीं त्यांच्या ग्रंथांत पुरावे सांपडत नाहींत, यास्तव मला असें वाटतें कीं, वराह डुकरीपासून जन्मला म्हणून ग्रंथांत लेख आहेत ते सर्व खोटे आहेत काय? अशा विपरित गोष्टी ग्रंथांत लिहितेवेळीं त्या ग्रंथकारास लाज कशी वाटली नाहीं?

जो०–वाहवा ! आणि तुम्हासारिखेच तसल्या ग्रंथावरून त्यांच्या मुलाबाळांचे पाय धुऊन पितात. यावरून तुम्हाला लाज नाहीं म्हणावी, किंवा त्यांना?

धों०–असो, तुमच्या मतें त्या अधिकाऱ्याचें नांव वराह तरी कसें पडलें असावें बरें?

जो०–कारण त्याचा स्वभाव व आचरण मोठें घाणेरडे असावें व तो जिकडे जाई तिकडेस रानडुकरासारिखी मुसंडी मारून जयच मिळवी. यावरून महाप्रतापी जे हिरण्याक्ष आणि हिरण्यकश्यपु या उभयतांच्या मुलुखांतील क्षत्रियांनीं त्याचें नांव धिक्कारानें डुकर (वराह) पाडिलें, त्यामुळें, तो फार चिडला असावा आणि त्यानें या गोष्टीचा मनांत दांत धरून त्यांच्या मुलुखांत वारंवार हल्ले करून तेथील सर्व क्षेत्रवासी लोकांस पीडा देऊन अखेरीस त्यानें एका लढाईत हिरण्याक्षास मारिलें. यावरून सर्व पृथ्वी (हिंदुस्थान) भर बाकीच्या सर्व क्षेत्रपतींस दरारा पोंहचून ते कांहीसे गडबडल्यासारिखे झाले; इतक्यांत वराह मरण पावला.

भाग ५

नारसिंह, हिरण्यकश्यपु, प्रल्हाद, विप्र, विरोचन इत्यादिकांविषयीं.

धों०–वराह मेल्यावर द्‌विज लोकांचा कोण अधिकारी झाला?

जो०–नृसिंह.

धों०–नृसिंह स्वभावानें कसा होता?

जो०–नृसिंहाचा स्वभाव लोभी, कृत्रिमी, फितुरी, कपटी, घातकी, निर्दय आणि क्रूर होता. तो शरीरानें सदृढ असून अतिशय बलवान होता.

धों०–त्यानें काय काय केलें?

जो०–प्रथम त्यानें हिरण्यकश्यपूच्या वधाविषयीं विचार चालविला व आपणास त्याला मारिल्याशिवाय त्याचें राज्य मिळायाचें नाहीं असें त्याचे मनांत पक्केपणीं समजलें. हा त्याचा दुष्ट हेतु सिद्धीस जाण्याकरितां त्यानें गुप्त रीतीनें बहुत दिवस प्रयत्न करून, एका आपल्या द्‌विज पंतोजीकडून हिरण्यकश्यपूच्या प्रल्हाद या नांवाच्या मुलाच्या कोंवळ्या मनावर आपल्या धर्मांची मूलतत्त्वें ठसविल्यावरून प्रल्हादानें आपल्या हरहर या नांवाच्या कुळस्वामीची पूजा करण्याची वर्ज केली. नंतर हिरण्यकश्यपूनें प्रल्हादाचें भ्रष्ट झालेलें मन पुन: आपल्या कुळस्वामीची पूजा करण्याकडेस वळवावें म्हणून नानातऱ्हेचे उपाय केले; तथापि नृसिंह हा प्रल्हादास आंतून मदत करीत असल्यामुळें हिरण्यकश्यपूचे सर्व प्रयत्न व्यर्थ गेले. शेवटी नृसिंहानें त्या अज्ञानी मुलास अनेक थापा देऊन त्याचें मन इतकें भ्रष्ट केलें कीं, त्यानें आपल्या पित्याचा वध करावा म्हणून त्याचें मन वळविलें खरें, परंतु तें अघोर कर्म करण्यास त्या मुलाची छाती होईना; सबब नृसिंहानें संधी पाहून ताबुतांतील वाघांच्या सोंगासारिखे आपल्या सर्व आंगास रंग देऊन तोंडांत मोठमोठाले खोटे दांत धरून लांब लांब केसांची दाढी लाविली आणि तो एक तऱ्हेचा भयंकर सिंह बनला. हें सर्व कृत्रिम छपविण्याकरितां नृसिंहानें भरजरीचें एक ऊंची लुगडें नेसून गरतीसारिखा आपल्या तोंडावर लांबलचक पदर घेऊन मोठ्या थाटानें चमकत ठमकत त्या मुलाच्या मदतीनें एके दिवशी त्याचे पित्याच्या विशाळ मंदिरांत खांबांची गर्दी होती त्यांत जाऊन लपून उभा राहिला. इतक्यांत हिरण्यकश्यपूनें सर्व दिवसभर राज्यकारभार करून थकल्यामुळें संध्याकाळ झाल्याबरोबर आपल्या मदिरांत एकांती येऊन निर्भयपणानें स्वस्थ विसांवा घेण्याच्या

इरादयानें पलंगावर लोळत पडला न पडला, तोंच नृसिंहानें जलदी करून डोईवरचा लुगड्याचा पदर कंबरेस गुंडाळून त्या लपलेल्या खांबांतून निघून हिरण्यकश्यपूच्या आंगावर एकदम जाऊन पडला आणि त्यानें आपल्या हातांतील वाघनखांनीं हिरण्यकश्यपूचें पोट फाडून त्याचा वध केल्याबरोबर नृसिंहानें तेथील सर्व द्विजांसहित रात्रीचा दिवस करून आपल्या मुलुखांत पळून गेला. इकडेंस नृसिंहानें प्रल्हादास फसवून असें अघोर कर्म केलेलें उघडकीस आल्यावरून क्षत्रियांनीं आर्य लोकांस मुळींच दिवज म्हणण्याचें सोडून त्यांस विप्रिय म्हणूं लागले व पुढें त्या विप्रिय शब्दापासून त्यांचें नांव विप्र पडलें असावें. पुढें क्षत्रियांनीं नृसिंहास नारसिंह म्हणजे सिंहाची बायको असें निंद्य नांव दिलें. शेवटीं हिरण्यकश्यपूच्या पुत्रांतून कित्येकांनी तर नारसिंहास धरून आणून त्यास यथास्थित शासन करावें म्हणून दीर्घ प्रयत्न केला. परंतु नारसिंहानें हिरण्यकश्यपूचें राज्य घेण्याची मुळींच आशा सोडून केवळ मुलुखास आणि जिवास संभाळून पुढें कांहीं दुसरी गडबड केल्याशिवाय मरण पावला.

धों०–तर मग नारसिंहाच्या अशा अघोर कर्मावरून त्याच्या नांवानें मागें पुढें कोणी त्याची छी: थू करूं नये या भयास्तव विप्र इतिहासकर्त्यांनीं कांहीं काळ लोटल्यानंतर संधी पाहून नारसिंहाविषयीं तो खांबापासून जन्मला वगैरे नानातऱ्हेच्या लबाड्या कल्पून इतिहासांत दाखल केल्या असाव्या, असें सिद्ध होतें.

जो०–यांत कांहीं संशय नाहीं. कारण तो जर खाबांपासून जन्मला असेल असें म्हणावें, तर त्याची कोणी तरी दुसऱ्यानें नाळ कापून तोंडांत दुधाचा बोळा दिल्याशिवाय तो कसा वांचला असेल. नंतर त्यास कोणी तरी दुसऱ्यानें दाईचें अथवा वर दूध पाजल्याशिवाय तो लहानाचा मोठा कसा झाला असेल ! कदाचित तसेंहि घडून आलें असेल म्हणावें, तर तेणेंकरून एकंदर जो सृष्टिक्रम चालत आला आहे, त्यास बाध येतो. या गप्पाड्या विप्र ग्रंथकारांनीं नारसिंहास एकदम लांकडाच्या खांबांतून बाहेर काढिल्याबरोबर त्यास दुसरी कोणाची मदत न देतां आपल्या आपण इतका शक्तीमान दाढी मिशांचा ठोंब्या केला कीं, ज्यानें लागलीच हिरण्यकश्यपूस मांडीवर घेऊन त्याचें पोट नखानें फाडून त्याचा वध केला. अरेरे ! ! जो पिता आपल्या समजुतीप्रमाणें पितृधम मनीं आणून केवळ शुद्ध ममतेनें आपल्या स्वपुत्राचें मन खऱ्या धर्माकडेस वळवावें म्हणून खटपट करीत होता, त्यास त्या सवसाक्ष आदिनारायणाच्या अवतारानें असें देहान्त शासन करावें काय ! असें शासन अज्ञानी मनुष्याचा अवतारसुद्धां करणार नाहीं. तो आदिनारायणाचा अवतार असल्यामुळें त्यानें त्या हिरण्यकश्यपूस दर्शन देतांच मी आदिनारायण आहें अशी त्याची खात्री करून, पिता व पुत्र या उभयतांमध्यें सलोखा करून देण्याचें एकीकडेस टाकून त्याचा असा निर्दयपणानें वध केला, हें मोठें आश्चर्य होय. त्याच्यानें जर त्या हिरण्यकश्यपूची उपदेश करून खात्री करवली नाहीं तरी तो सर्वांचे बुद्धीचा दाता कशाचा? यावरून असें सिद्ध होतें कीं, नारसिंहामध्यें या आपल्या पुण्यांतील एका शेणपुंज्या रांडेइतकी अक्कल नव्हती; कारण कीं जिनें, पहा, येथील एका प्रतिबृहस्पती म्हणविणाऱ्या एका विदवानास केवळ आपल्या गोड बोलण्याचा लळा लावून त्यास

आपला गुलाम करून टाकिलें आहे. हल्लीं हिंदुस्तानांत अमेरिकन आणि युरोपियन मिशनरींनीं आपल्यांतील कित्येक तरुणांस ख्रिस्ती धर्मानुसारी केलें आहेत; परंतु त्यांनीं त्यांतून एकाहि तरुणाच्या पित्याचा वध केला नाहीं, हें मोठें आश्चर्य होय !

धों०—नारसिंहाची अशी फजिती झाल्यावर विप्रांनीं प्रल्हादाचें राज्य घेण्याविषयीं कांहीं प्रयत्न केले किंवा नाहीं?

जो०—विप्रांनी प्रल्हादाचें राज्य घ्यावें या इराद्यानें अनेक तऱ्हेचे चोरून उपाय केले; परंतु ते सर्व व्यर्थ गेले. कारण, प्रल्हादाचे पुढें डोळे उघडून त्याच्या मनांत विप्रांचें कपट दिसून आलें. यावरून प्रल्हादानें विप्रांचा काडीमात्र विश्वास न धरतां सर्वांशीं वरकांती स्नेह ठेवून, आपल्या राज्याची नीट व्यवस्था करून मरण पावला. नंतर त्याचप्रमाणें प्रल्हादाचा पुत्र विरोचन यानें आपलें राज्य संभाळून त्यास बळकटी आणून मरण पावला. विरोचनाचा पुत्र बळी हा मोठा पराक्रमी निघाला. त्यानें प्रथम आपल्या आश्रयानें रहाणाऱ्या लहान लहान क्षेत्रपतींस दुष्ट दंगेखोरांच्या त्रासापासून सोडवून त्यांजवर आपलें वर्चस्व बसविलें. नंतर त्यानें आपलें राज्य उत्तरोत्तर वाढविण्याचा क्रम चालविला. त्या वेळीं विप्रांचा मुख्य अधिकारी वामन होता. त्यास तें सहन होईना. सबब बळीचें राज्य एकदम लढून घ्यावें म्हणन चोरून मोठी फौज तयार करून एकाएकीं बळीच्या सरहद्दीवर येऊन ठेपला. वामन अतिशय लोभी, धाडस आणि हेकेखोर होता.

भाग ६ वा

बळीराजा, जोतीबा, मऱ्हाठे, खंडोबा, महासुभा, नऊ खंडांचा न्यायी, भैरोबा, भराडी, सात आश्रयीत, तळी भरणें, आदितवाररास पवित्र मानणें, वामन, पक्ष घालणें, विंध्यावली, घट बसविणें, बळीराजाचें मरण, सति जाणें, आराधी लोक, शिलंगण, तांदुळांचा बळी, दुसरा बळीराजा येण्याविषयीं भविष्य, बाणासुर, कुजागरी, वामनाचा मृत्यु, उपाध्ये, होळी, वीर काढणें, बळी-प्रतिपदा, भाऊबीज, इत्यादिकांविषयीं.

धों०—यावरून बळीराजानें काय केलें?

जो०—बळीराजानें आपल्या राज्यांतील एकंदर सर्व सरदारांकडे व त्याच्या आश्रयानें रहाणाऱ्या क्षेत्रपतींकडे ताबडतोब सांडणीस्वार पाठविले, आणि त्या सर्वांनीं दुसरी कांहीं सबब न सांगतां आपल्या सर्व फौजा घेऊन त्याचे मदतीस यावें म्हणून सक्त ताकीद फिरविली.

धों०—या देशांत बळीच्या ताब्यांत मोठें क्षेत्र होतें?

जो०—या देशांत बळीराजाच्या ताब्यांत अनेक ठिकाणीं अनेक क्षेत्रें होती; शिवाय त्याच्या ताब्यांत सिंव्हलद्वीपाचे आसपास कित्येक बेटें होतीं; असा तर्क निघतो. कारण, तेथें बळी या नांवाचें एक बेट सुद्धां आहे. या देशांत दक्षिणेंत कोल्हापुराचे पश्चिमेस बळीच्या ताब्यांत कोंकण व मावळांतील कांहीं क्षेत्रें होतीं; त्यावर जोतीबा या नांवाचा अधिकारी होता. त्याचें राहण्याचें मुख्य ठिकाण

कोल्हापूरच्या उत्तरेस रत्नागिरी म्हणून एक पर्व आहे त्यावर होतें. त्याचप्रमाणें दक्षिणेंत दुसरें क्षेत्र बळीच्या ताब्यांत होतें त्यास महाराष्ट्र म्हणत असत व त्यांतील सर्व क्षेत्रवासी लोकांस महाराष्ट्री म्हणत असत, त्याचा अपभ्रंश मराठे हा होय. तें महाराष्ट्र क्षेत्र अतिशय मोठें असल्यामुळें बळीराजानें त्याचीं नऊ खंडें केलीं होतीं. यावरून त्या प्रत्येक खंडाच्या अधिकाऱ्याचें नांव खंडोबा पडलें होतें, असें सांपडतें व त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें त्याच्या हाताखालीं एक अथवा दोनही प्रधान असत. त्याचप्रमाणें दर एक खंडोबाचे हाताखालीं बहुत मल्ल असत, म्हणून त्यास मलूखान म्हणतात. त्यांपैकीं जेजोरीचा खंडोबा हा होता. तो आपल्या आसपासच्या क्षेत्रपतींच्या ताब्यांतील मल्लांच्या खोडी मोडून त्यांस ताळ्यावर आणीत असे; यास्तव त्याचें नांव मल्लअरी पडलें आहे. त्याचाच अपभ्रंश मल्हारी हा होय. तो धर्मन्यायानें लढण्यामध्यें इतका अहंकार बाळगीत असे कीं, त्यानें कधीं आपल्यास पाठ दाखविलेले शत्रूंवर वार केला नाहीं, म्हणून त्याचें नांव मारतोंड पडलें होतें. ज्याचा अपभ्रंश मार्तंड हा आहे. तसाच तो दीनांचा कैवारी असे. तो गाण्याचा मोठा षोकी असे; कारण त्यानें स्थापिलेला एक प्रसिद्ध मल्हार राग आहे. तो इतका उत्तम आहे कीं, त्याच्या आश्रयानें मिय्या म्हणून जो मुसलमान लोकांमध्यें प्रसिद्ध गायक होऊन गेला त्यानेंसुद्धां दुसरा एक मल्हार केला आहे. याखेरीज बळीराजानें महाराष्ट्रात महासुभा आणि नऊ खंडांचा न्यायी असे दोन मुख्य अधिकारी वसूल व न्याय करण्याचे कामांत नेमले होते. त्यांचे हाताखाली दुसरे अनेक कामगार असत, असें आढळतें. हल्लीं त्या महासुभ्याचा अपभ्रंश म्हसोबा झाला आहे. तो सर्व पीकपाण्याची यथाकळीं तपासणी करून त्याप्रमाणें सूट तूट घालून सर्वांस आनंदांत ठेवीत असे. यामुळें हल्लीं मऱ्हाठ्यांत एक कूळ असें सांपडणार नाहीं कीं, ज्यांत ते आपल्या शिवारांतील भलत्या एकाद्या दगडास महासुभ्याचे नांवानें शेंदुराचें मांजण करून त्यास ऊद दाखवून त्याचें नांव घेतल्याशिवाय चाड्यावर मूठ ठेवणार नाहींत, शेतांत विळा घालणार नाहींत व खळ्यांतील राशीला अधोली लावणार नाहींत. तो बळीराजाचा सुभे करून वसूल करण्याचा कित्ता यवन लोकांनीं घेतला असावा, असा तर्क निघतो. कारण त्या काळीं यवन तर काय, पण मिसर देशांतले अनेक विदवान येथे येऊन ज्ञान शिकून जात असत, असे पुरावे सांपडतात. तिसरें असें कीं, अयोध्येजवळ काशीक्षेत्राचे आसपास कांहीं बळी राजाचे ताब्यांत क्षेत्रें होती, त्यांस दहावें खंड म्हणत असत. तेथील अधिकाऱ्याचें नांव काळभैरी होतें म्हणून सांपडतें. त्याचप्रमाणे तो अधिकारी पूर्वी कांहीं दिवस काशी शहराचा कोतवाल होता असेंही आढळतें. तो गायनामध्यें इतका निपूण होता कीं, त्यानें एक राग स्वतंत्र उत्पन्न केला आहे. त्या भैरव रागास तानसेनासारिखे महा प्रख्यात गवयीसुद्धां नमूनच राहिले व त्यानें आपले कल्पनेनें एक डौर नांवाचें वाद्य उत्पन्न केलें. या डौर वाद्याची रचना इतकी विलक्षण आहे कीं, त्याची तालसुरामध्यें मृदंग, तबला वगैरे वाद्यें बरोबरी मुळींच करूं शकत नाहींत. मात्र त्याजकडेस दुर्लक्ष्य केल्यामुळें जसे तें प्रसिद्धीस यावें तसें आलें नाहीं. त्याचे सेवकास भैरवाडी म्हणत असत, ज्याचा अपभ्रंश भराडी होय. यावरून बळीराजाचें राज्य या देशांत आजपाल म्हणजे दशरथाचा बाप यासारख्या

इतर सर्व क्षेत्रपतींपेक्षां फार मोठे होतें, म्हणूनच एकंदर सर्व क्षेत्रपती त्याच्या धोरणानें वागत असत; इतकेंच नव्हे, परंतु त्यांपैकी सात क्षेत्रपती तर बळीस करभार देऊन त्याचे आश्रयानें वागत असत. यावरून त्याचें नांव सात आश्रयीत पडलें होतें म्हणून सांपडतें. सारांश, वर लिहिलेल्या सर्व कारणांवरून बळीराजाचें राज्य फार मोठें होतें; व तो अतिशय बलवान होता म्हणून त्याविषयीं एक जुनाट म्हणसुद्धा सांपडते. ती अशी कीं, "बळी तोच कान पिळी." बळीराजा जेव्हां कांहीं महत्त्वाचें काम आपल्या सरदारांस सोंपीत असे तेव्हां आपला दरबार भरवून तेथें तो एका तबकांत भंडार व नारळ यांसहित पानाचा विडा मांडून म्हणत असे कीं, ज्यास हें काम करण्याची हिम्मत असेल त्यानें हा विडा उचलावा. यावरून तें काम शेवटास नेण्याची ज्यास हिंमत असे तो हरहर (हरहर या शब्दाचा अपभ्रंश हुराहुरा होय, असा तर्क निघतो. कारण, इंग्लिश लोकांत एक अति जुनाट वहिवाट सांपडते ती अशी की, ते हुरा हुरा म्हटल्याशिवाय आनंदाची टाळी पिटीतच नाहींत व त्यांचे सेनापती आपल्या फौजेस हुरा हुरा म्हटल्याशिवाय शत्रूंवर तुटून पडण्याला हुकूम देत नाहींत, असें कोठें कोठे त्यांच्या इतिहासांत सांपडतें. "Hurrah Boys ! loose the saddle or win the horse !") महावीराची शपथ घेऊन त्यांतील भंडार कपाळीं लावून नारळासहित तो पानाचा विडा उचलून आपल्या माथ्यावर ठेवून पदरांत घेई. त्या वीरास बळीराजा तें काम सोंपीत असे. नंतर तो वीर बळीराजाची आज्ञा घेऊन आपल्या फौजेसहित तळ उचलून शत्रूवर चालून जात असे. यावरून त्या संस्काराचें नांव तळ उचलणें हें पडलें असावें. त्याचा अपभ्रंश "तळी उचलणें" हा होय. परंतु बळीच्या सर्व महावीरांपैकीं भैरोबा व जोतीबा व नऊ खंडोबा हे तर रयतेच्या सुखाकरितां झटण्याची शर्थ करीत असत. याजकरितां एकंदर सर्व मऱ्हाठ्यांनीं हरएक शुभकार्य सुरू करण्याचे पूर्वी तळी उचलण्याचा संस्कार करण्याचें सोडलें नाहीं. त्यांनीं त्या संस्कारांत बहिरोबास, जोतीबास व खंडोबास देववत मानून त्यांचीं नांवें सामील करून तळी उचलूं लागले. ती येणेंप्रमाणें–"हरहर महादेव"; बहिरोबाचा अथवा जोतीबाचा चांग भला; सदानंदाचा उदय आणि मल्लुखान अहंकार. इतकेंच नाहीं, परंतु बळीराजा आपल्या सर्व प्रजेसहित हरहर महादेवाच्या नांवानें आदितवारास पवित्र पाळीत असे. यावरून हल्लींचे मऱ्हाठे म्हणजे मांग, महार, कुणबी, आणि माळी इत्यादी लोक दर आदितवारीं आपल्या घरांतील त्या कुळस्वामीच्या प्रतिमेवर पाणी घालून त्यास कोरड्या ओल्या भाकरीचा नैवेद्य दाखविल्याशिवाय ते आपल्या जिभेवर पाण्याचा थेंबसुद्धां ठेवीत नाहींत.

धों०–वामनानें बळीराजाच्या सरहद्दीवर येऊन ठेपल्यानंतर काय केलें?

जो०–वामन आपल्या सर्व फौजेसहित बळीच्या राज्यांत एकदम शिरून त्याचे रयतेस पीडा देत देत बळीच्या मुख्य राजधानीजवळ येऊन भिडला. त्यावरून बळीनें आपल्या सर्व देशांवरच्या फौजा हजर होण्याच्यापूर्वी, लाचार होऊन आपली खाजगी फौज मात्र बरोबर घेऊन वामनबरोबर लढाया देण्याची सुरुवात केली, ती येणेंप्रमाणें–बळी भाद्रपद वद्य प्रतिपदेपासून वद्य अमावस्येपावेतों दररोज वामनाशीं लढून संध्याकाळीं परत आपले महालांत आरामास येत असे. यावरून दोन्ही

पक्षांतील जेवढे लोक त्या पंधरवड्यांत एकमेकांशीं लढतांना पडले, त्यांच्या मरणाच्या तिथी ध्यानांत राहिल्या. सबब दरवर्षी भाद्रपदमाशीं त्या त्या तिथीस पक्ष घालण्याची वहिवाट पडली असावी, असा तर्क निघतो. नंतर अश्विन शुद्ध प्रतिपदेपासून शुद्ध अष्टमीपावेतों बळीराजा वामनाबरोबर लढण्यांत इतका गुंतला कीं, त्यास देहभान न राहातां तो आपल्या महालांत आरामाससुद्धां आला नाहीं. इकडेस बळीराजाचे विंध्यावली राणीनें आपल्या खोजे आराधि सेवकांकडून एक खडडा खनवून त्यांत त्यांजकडून जळाऊ लाकडे टाकवून त्या खडड्याजवळ ती आठ रात्री आणि आठ दिवस अन्न पाणी न घेतां पुढें एक पाण्याचा घट मात्र ठेवून आपल्या पतीस जय मिळून वामनाची पीडा दूर व्हावी म्हणून हरहर महावीराची प्रार्थना करीत घट्ट बसली होती. इतक्यांत अश्विन शुद्ध अष्टमीस रात्रीं बळीराजा रणांत पडल्याची बातमी तिला येऊन पोंहचतांच तिनें त्या खडड्यांतील लांकडांस आग लावून त्यामध्यें उडी घालून मरण पावली. त्या दिवसापासून सती जाण्याची वहिवाट पडली असावी असा तर्क निघतो. जेव्हा ती विंध्यावली सती आपल्या पतीच्या विरहामुळें अग्नींत उडी टाकून मरण पावली, तेव्हां तिच्या सेवेंतील स्त्रिया व खोजे आराध्यांनीं आपल्या आंगावरचीं वस्त्रें फाडून जाळलीं; आणि त्यांनीं आपला ऊर बडवून टाळ्या पिटून त्या खडड्याचे भोवतीं राणीच्या गुणाचा आठव करून मोठा शोक केला. तो येणेंप्रमाणें–"माझे दयाळू राणीबाई ॥ तुझा डांगोरा गरजला ॥" इत्यादी. ही दु:खाची खपली उचकटूं नये म्हणून विप्रांतील निर्दय ग्रंथकारांनीं मागाहून संधी पाहून त्या खडड्याचा होम बनवून त्याविषयीं अनेक दुसऱ्या लबाड्या कल्पून ग्रंथांत लिहून ठेविल्या असाव्या. तिकडेस बळी रणांगणी पडल्यावर बाणासुरानें वामनाशीं एक दिवसभर हालिशीं हाल देऊन मोठ्या निकरानें लढला. नंतर त्यानें अश्विन शुद्ध नवमीस रात्रीं आपली उरलेली फौज बरोबर घेऊन पळून गेला. यामुळें वामन इतका बदमस्त झाला कीं, बळीराजाच्या मुख्य राजधानींत मुळींच कोणी पुरुष नाहीं अशी संधी पाहून, त्यानें आपल्याबरोबर सर्व फौज घेऊन अश्विन शुद्ध दशमीस प्रात:काळीं त्या शहरांत गेला; आणि त्यानें तेथील एकंदर सर्व आंगणाचे सोनें लुटलें. त्याचा अपभ्रंश "शिलंगणांचें सोनें लुटिलें" हा होय. आणि आपल्या घरीं ताबडतोब निघून गेला. पुढें तो घरांत शिरते वेळीं त्याच्या स्त्रीनें पूर्वी एक कणकीचा बळी थट्टेनें घरांत करून ठेविला होता, त्यास तिनें आपल्या दाराच्या ऊंबऱ्यावर ठेवून ती वामनास असें म्हणाली कीं, हा पहा बळी पुन:तुमच्याबरोबर युद्ध करण्याकरितां आला आहे, यावरून वामनानें त्या कणकीच्या बळीस लाथ मारून घरांत शिरला. त्या दिवसापासून आजतागायत विप्रांच्या कित्येक कुळांत दरवर्षी अश्विनमाशीं विजयादशमीस त्यांच्या स्त्रियांनीं कणकीचा अथवा तांदुळाचा बळी दाराच्या ऊंबऱ्याबाहेर करून ठेविलेला असतो, त्याचे उरावर डावा पाय देऊन ते आपट्याच्या काडीनें त्याचें पोट फोडितात; नंतर त्यास उल्लंघून घरांत शिरतात, अशी वहिवाट सांपडते. त्याचप्रमाणे बाणासुराचे लोक अश्विन शुद्ध दशमीस रात्रीं आपल्या घरोघर गेले, तेव्हां त्यांच्या स्त्रियांनीं पुढें दुसरा बळी येऊन देवाचें राज्य स्थापील, याविषयीं भविष्य जाणून त्यांनीं आपल्या उंबऱ्यांत उभ्या राहून त्यांस ओंवाळून अशा म्हणाल्या

कीं, “इडा पीडा (द्विजांचा अधिकार) जावो आणि बळीचें राज्य येवो.” त्या दिवसापासून आजदिवसपर्यंत शेकडों वर्षांचीं वर्षे लोटली, तथापि बळीच्या राज्यांतील कित्येक भागांमध्यें क्षत्रीय वंशांच्या स्त्रियांनीं दरवर्षी अश्विन शुद्ध दशमीस संध्याकाळीं आपापल्या पतीस व पुत्रास ओवाळून पुढें येणाऱ्या बळीचें राज्य यावें म्हणून इच्छिण्याचें अद्याप सोडिलें नाहीं. यावरून तो येणारा बळी राजा किती उत्तम असेल ! धन्य तो बळी राजा आणि धन्य ही राजनिष्ठा ! नाहीं तर आतांचे सोंवळे हिंदू लोक, इंग्लिश लोकांनीं मेहेरबान होऊन आपल्यास मोठमोठे हुद्दे द्यावे म्हणून ते राणीच्या वाढदिवशीं भरसभेंत त्यांच्या बढतीविषयीं मोठमोठालीं व्याख्यानें देतात आणि त्यांचेविरुद्ध वर्तणूक वर्तमानपत्रांत अगर साहजिक बोलण्यांत दाखवितात.

धों०–बरें, ते बळीराजानें बोलावलेले सरदार मुळींच त्याचें मदतीस आले नाहींत काय?

जो०–मागाहून ते कित्येक लहानसहान क्षेत्रपतींसहित आपापल्या फौजा घेऊन अश्विन शुद्ध चतुर्दशीस बाणासुरास येऊन मिळतांच बळीच्या राज्यांतील एकंदर सर्व विप्रांनीं आपले जीव घेऊन वामनाकडेस पळून गेले. यावरून वामनास इतकी पांचांची धारण पडली कीं, त्यानें आपल्या एकंदर सर्व विप्रांस जमा करून पुढें बाणासुरापासून आपला बचाव कसा करून घ्यावा म्हणून अश्विन शुद्ध पौर्णिमेस (ज्यास कुजागरी अथवा कोजागरी पैर्णिमा म्हणतात.) सर्व रात्रभर जागर करून आपल्या देवांपुढें प्रसादरूप फांसे टाकीत बसला. नंतर त्यानें दुसरे दिवशीं आपल्या बायकामुलांसहित सर्व फौज बरोबर घेऊन आपल्या मुलुखाच्या हद्दीवर येऊन बाणासुराची वाट पहात बसला.

धों०–नंतर बाणासुरानें काय केलें?

जो०–नंतर बाणासुरानें वामनावर एकदम हल्ला करून त्याचा अगदीं मोड करून त्याजवळचें सर्व लुटून घेतलें. नंतर त्यास त्यांच्या सर्व लोकांसहित प्रथमत: त्यानें आपल्या मुलुखांतून जरजर करून हिमालयपर्वतावर हांकलून दिलें. नंतर त्यानें त्या पर्वताच्या पायथीं तळ देऊन वामनास दाण्यास इतका महाग केला कीं, त्याचे बहुतेक लोक केवळ उपासानें मरूं लागले. यास्तव वामनाचा अवतार त्या काळजीनें तेथेच संपला, म्हणजे वामन मरण पावला. त्यावरून बाणासुराचे लोकांस मोठा आनंद होऊन ते असें म्हणाले कीं, वामन ही विप्रांपैकीं एक मोठी उपाधि होती, ती नाहींशी झाल्यानें आपली पीडा दूर झाली, तेव्हांपासून विप्रांस उपाध्ये म्हणण्याची वहिवाट पडली असावी, असा तर्क निघतो. पुढें त्या उपाध्यांनीं आपापल्या बिऱ्हाडीं एकंदर सर्व आपल्या रणांत पडलेल्या आप्तांच्या नावांनें चिता (ज्यास हल्लीं होळी म्हणतात) पेटवून त्यांच्या उत्तरक्रिया केल्या, कारण त्यांच्यामध्यें पूर्वीपासून मेल्या मनुष्याचे धडास जाळण्याची वहिवाट सांपडते. त्याचप्रमाणें तेथील सर्व बाणासुरासहित क्षत्रियांनीं आपापल्या रणांत पडलेल्या आप्तांच्या नांवानें फालगून वद्य प्रतिपदेस वीर बनून हातातं नागव्या तरवारी घेऊन मोठ्या आनंदानें नाचून त्यांस मान दिला. कारण क्षत्रिय लोकांत मेल्या मनुष्याचे धडास पुरण्याची बहुत दिवसांपासून वहिवाट सांपडते. शेवटीं बाणासुरानें अखेरीस त्या उपाध्यांचे रक्षणाकरितां कांहीं लोक तेथें ठेवून बाकी सर्व

सरदारांस बरोबर घेऊन आपल्या मुख्य राजधानींत येऊन जो काय आनंद केला, तो सर्व येथें वर्णू गेल्यास ग्रंथविस्तार फार होईल; या भयास्तव त्यांतील सारांश (मात्र देतों.) त्यानें आपल्या सर्व धनाची मोजदाद करून अश्विन वद्य त्रयोदशीस त्याची पूजा केली व त्यानें वद्य चतुर्दशीस आणि वद्य अमावास्येस आपल्या सर्व सरदारांस उत्तम प्रकारचें खाणें देऊन मौजा मारल्या. नंतर कार्तिक शुद्ध प्रतिपदेस आपल्या कित्येक सरदारांस त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें देणग्या देऊन त्यांस आपापल्या मुलुखीं जाऊन कामावर हजर राहण्याचा हुकूम दिला. यावरून येथील एकंदर सर्व अबालवृद्ध स्त्रियांस जो काय आनंद झाला कीं, त्यांनीं कार्तिक शुद्ध द्वितियेस आपापल्या बांधवांस यथाशक्ति भोजन घालून तृप्त केल्यानंतर त्यांनीं त्यांस ओंवाळून “इडा पीडा जावो आणि बळीचें राज्य येवो” अशी त्या येणाऱ्या बळीची आठवण दिली. त्या वेळेपासून आजदिवसपावेतों दरवर्षी दिपवाळींत भाऊबीजेस क्षत्रियांच्या कन्या आपापल्या बांधवांस येणाऱ्या बळीच्या आठवणीशिवाय दुसरा आशिर्वाद देत नाहींत; परंतु उपाध्यांचे कुळांत अशा तऱ्हेची आठवण देण्याची वहिवाट मुळींच सांपडत नाहीं.

धों०–तर मग आदिनारायणानें बळीस पाताळीं घालण्याकरितां वामनाचा अवतार घेतला. त्या वामनानें भिकाऱ्याचें सोंग घेऊन बळीराजास फसवून, त्यापासून तीन पाउलें पृथ्वी मागून घेतली. नंतर त्यानें भिकाऱ्याचें सोंग टाकून इतका मोठा अगडबंब मनुष्य बनला कीं, त्यानें एकंदर सर्व पृथ्वी आणि आकाश आपल्या दोन्ही पाउलांत आटवून बळीराजास विचारलें कीं आतां मीं तिसरें पाऊल कोठें ठेवावें? नंतर बळीराजानें लाचार होऊन त्या अगडबंब्यास असें उत्तर दिलें कीं, तूं आतां आपलें तिसरें पाऊल माझ्या मस्तकावर ठेव. असें म्हणतांच त्या बंब्यानें बळीराजाच्या मस्तकावर आपलें तिसरें पाऊल ठेवून बळीस पाताळीं घालून आपला करार पुरा करून घेतला, असें त्याचे उपाध्यांनी भागवत वगैरे इतिहासांत लिहून ठेविलें आहे, तें सर्व तुमच्या या हकीकतीवरून खोटें आहे असें सिद्ध होतें. तर याविषयीं तुमचा काय अभिप्राय आहे तो कळूं द्या.

जो०–आतां यावरून तूंच विचार करून पहा कीं, जेव्हां त्या बंब्यानें आपल्या दोन पावलांत एकंदर सर्व पृथ्वी आणि आकाश आटविलें, तेव्हां त्या बंब्याचा पहिल्या पावलाखालीं कित्येक गावें चेंगरून लयास गेलीं असतींल, नाहीं बरें? दुसरें असें कीं, त्या बंब्यानें जेव्हां आपलें दुसरें पाऊल आकाशांत ठेवितेवेळीं तेथें अतिशय दाटी झाल्यामुळे कित्येक ताऱ्यांचा एकमेकांवर आदळून चुराडा झाला असेल कीं नाहीं बरें ! तिसरें असें कीं, त्या बंब्यानें आपल्या दुसऱ्या पावलांत जर सर्व आकाश आटविलें तर त्याचें कंबरेपासून वरचें धड कोठें राहिलें असावें? कारण मनुष्याचें दुसरें पाऊल फार झालें तर त्याच्या बेंबटापर्यंत ऊंच आकाशांत पोहचूं शकतें. यावरून त्या बंब्याचे कंबरेपासून त्याच्या मस्तकापर्यंत आकाश उरलें असेल, त्यांत अथवा त्या बंब्यानें आपल्याच माथ्यावर आपलें तिसरें पाऊल ठेवून आपला करार पुरा करून घेण्याचें एकिकडेस ठेवून त्यानें केवळ दगेबाजी करून आपलें तिसरें पाऊल बळीराजाच्या मस्तकावर ठेवून त्याला पाताळीं घातलें, हें कसें?

धों॰–काय तो बंब्या आदिनारायणाचा अवतार ना? आणि त्याच्यानें अशी ढळढळीत दगलबाजी कशी करवली? अशा लबाडास आदिनारायणाचा अवतार म्हणणाऱ्या इतिहासकर्त्यांस धि:क्कार असो. कारण त्यांच्याच लेखांवरून वामन हा कपटी, घातकी आणि कृतघ्न होता; असें सिद्ध होतें, कीं ज्यानें आपल्या दात्यास कपटानें पाताळीं घातलें.

जो॰–चवथें असें कीं, त्या बंब्याचें डोकें जेव्हां आकाशापलीकडेस स्वर्गात ऊंच गेलें असेल, तेव्हां त्यास तेथून बळीस फारच मोठ्यानें ओरडून विचारावें लागलें असेल कीं, आतां माझ्या दोन पावलांतच एकंदर सर्व पृथ्वी आणि आकाश आटलें, यास्तव आतां मीं माझें तिसरें पाऊल कोठें ठेवून आपली कबुलायत पुरी करून घ्यावी? कारण आकाशांतील त्या बंब्याचें मुख आणि पृथ्वीवरील बळीराजा यांमध्यें अनंत कोसांचें अंतर पडलें असेल; आणि त्यापैकीं रशियन, फ्रेंच, इंग्लिश आणि अमेरिकन वगैरे लोकांपैकीं एकाहि मनुष्यास त्या भाषणापैकीं एक शब्दसुद्धां ऐकूं गेला नाहीं, हें कसें? व त्याचप्रमाणें पृथ्वीवरील मानव बळीराजानें त्या बंब्यास उत्तर दिलें कीं, तूं आपलें तिसरें पाऊल माझ्या मस्तकावर ठेव. हें तरी त्या बंब्यास कसें ऐकूं गेलें असेल? कारण, बळी कांहीं त्यासारिखा विचित्र प्राणी बनला नव्हता. पाचवें असें कीं, त्या बंब्याच्या भारानें ही पृथ्वी रसातळास गेली नाहीं, हें मोठें आश्चर्य होय.

धों॰–नाहीं तर आपण हे दिवस कोठून पाहिले असते बरें? त्या बंब्यानें काय काय खाऊन आपला जीव वांचविला असेल? अहो, तो बंब्या मेला असेल तेव्हां त्याच्या त्या अगडबंब मढ्यास स्मशानांत नेण्याकरितां चौघे खांदेकरी तरी कोठून मिळाले असतील? कदाचित त्यास जागच्या जागींच लाकडें रचून जाळलें असेल म्हणावें, तर त्यास जाळण्यापुरतीं लाकडें किंवा गोंवऱ्या तरी कोठून मिळाल्या असतील? बरें तसल्या मढ्यास जाळण्यापुरतीं लांकडें मिळालीं नसतील म्हणावें तर त्याचा जागचे जागींच कोल्हयाकुत्र्यांनीं खाऊन भंडारा केला असेल काय? सारांश, भागवत वगैरे सर्व ग्रंथांवरून जर सदरीं लिहिलेल्या शंकांचें निवारण होत नाहीं, तर उपाध्यांनीं मागाहून संधीं पाहून एकंदर सर्व मूळच्या दंतकथांवरून हे सर्व ग्रंथ केले असावेत असें सिद्ध होतें.

जो॰–बाबा ! तूं तें भागवत एक वेळ वाचून पहा, म्हणजे तुला त्यापेक्षां इसापनीति बरी वाटूं लागेल.

भाग ७ वा

ब्रह्मा, ताडपत्रावर लिहिण्याची चाल, जादूमंत्र, संस्कृताचें मूळ, आटक नदीचे पलीकडेस जाण्याची बंदी. पूर्वी घोडीं वगैरे जनावरें ब्राह्मण लोक खात होते, भेट, राक्षस, यज्ञ, बाणासुराचें मरण, परवारी, सुताचे पाष्टीचें चिन्ह, बीजमंत्र, माहार, शूद्र, कुळकर्णी, कुळंबी, कुणबीण, शूद्रांचा

द्वेष, सोंवळें, धर्मशास्त्र, मनू, भट पंतोजीचें शिक्षण, मोठा भयंकर परिणाम, प्रजापतीचें मरण, ब्राह्मण इत्यादिकांविषयीं.

धों०—वामन मेल्यामागें उपाध्यांचा कोण अधिकारी झाला?

जो०—याप्रसंगीं थोर कुलीन अधिकारी नेमण्याची सवड झाली नाहीं, सबब ब्रम्हा या नांवाचा एक पटाईत कारकून होता, तोच सर्व राज्यकारभार चालवूं लागला. तो मोठा कल्पनेबाज व जशी वेळ पडेल तसें वागून आपला मतलब साधणारा होता. त्याच्या बोलण्याचा काडीमात्र विश्वास नसे, म्हणून त्यास चार तोंडांचा ब्रंम्हया म्हणण्याचा प्रचार पडला असावा. सारांश, तो अतिशय दक्ष, हट्टी, धूर्त, धाडस आणि निर्दय होता.

धों०—ब्रम्ह्यानें प्रथम काय काय केलें?

जो०—ब्रम्ह्यानें प्रथम ताडपत्रांवर खिळ्यानें उकरून लिहिण्याची युक्ती काढून व त्यास जे कांहीं इराणी जादूमंत्र व ज्या कांहीं भाकड दंतकथा पाठ होत्या त्यांपैकीं कित्येक गोष्टी त्यांत सामील करून त्या सर्वांचें त्यानें त्यावेळच्या सर्वकृत (ज्याचा अपभ्रंश संस्कृत) चालू भाषेंत, आतांच्या फारशी बयतीसारिखीं लहान लहान कवनें करून त्या सर्वांचा सार ताडपत्रांवर टिपून ठेविला. पुढें त्याची फार प्रशंसा वाढली आणि तेणेंकरून ब्रम्ह्याच्या मुखापासून त्या कादंबऱ्यासहित जादूमंत्र विद्या निघाली म्हणून म्हणण्याची वहिवाट पडली असावी. इतक्यांत उपाध्ये लोक उपासानें मरूं लागले, यामुळें ते इराणांत परत माघारे चोरून छपून पळून जाऊं लागले; तेव्हा त्यानें आटक नदीस अथवा समुद्रास कोणी उल्लंघून पलीकडेस जाऊं नये म्हणून तलाख घालून बंदोबस्त केला.

धों०—त्यांनीं मग त्या झाडींत काय काय खाऊन आपले जीव वांचविले?

जो०—त्यांनीं मग तेथील झाडांचीं फळें, पानें, जमिनींतील कंदमुळें व जंगलांतील अनेक तऱ्हेचे पशुपक्षी तर काय, पण कित्येकांनीं अखेरीस आपल्या बसत्या घोड्यांचासुद्धां वध करून त्यांस भाजून खाऊन आपले जीव वांचविले. यामुळें त्यांजवरचे रक्षक त्यांस भ्रष्ट म्हणूं लागले. पुढें रक्षक शब्दाचा अपभ्रंश राक्षस आणि भ्रष्ट या शब्दाचा अपभ्रंश भट झाला. नंतर त्या भटांनीं अशा अडचणींत पडल्यामुळें नानातऱ्हेच्या प्राणीमात्रांचें मांस खाल्लें व त्याची त्यांस लाज वाटूं लागल्यामुळें त्यांनीं तें खाण्याची बंदी करण्याचे प्रयत्न केले असतील खरे; परंतु त्यांतून कित्येक भटांस मांस खाण्याची रुची लागलेली संवय सुटेना. त्यांनीं कांहीं काळानंतर संधी पाहून त्या नीच कर्माचा दोष छपविण्याकरितां पशूंचा वध करून त्याचें मांस खाण्यामध्यें अगाध पुण्य आहे म्हणून त्या पशूंचे वधास पशूयज्ञ, अश्वमेध वगैरे प्रतिष्ठित नांवें देऊन ती ग्रंथीं दाखल केलीं.

धों०—नंतर ब्रम्ह्यानें काय केलें?

जो०—पुढें बळी राजाचा पुत्र बाणासूर मरतांच त्याच्या एकंदर सर्व राज्यांत कोणी मुख्य अधिकारी नसल्यामुळें, जिकडे पहावें तिकडे बेबंद होऊन होऊन जो तो आपापल्या घरचा राजा होऊन ऐषाआरामांत गुंतला. अशी संधी पाहून ह्यानें आपल्याबरोबर त्या सर्व बुभुक्षित भट परिवारांस

(ज्याचा अपभ्रंश हल्लीं "परिवारी" होय) घेऊन त्यानें राक्षसांवर (रक्षकांवर) एकाएकीं रात्री घाला घालून त्यांचा अगदीं मोड केला. नंतर त्यानें बाणासुराच्या राज्यांत शिरण्याचे पूर्वी असा विचार केला कीं, पुढें कदाचित न जाणों आपल्यावर एकादें संकट येऊन आपली सर्वांची दाणादाण झाल्यास पुन:आपण आपल्या परिवारांतील एकमेकांनीं एकमेकांस ओळखून काढितां यावें, म्हणून ब्रम्ह्यानें एकंदर सव आपल्या परिवारी लोकांच्या गळ्यांत एक एक पांढऱ्या सुताच्या पाष्टीचें जातीसूचक चिन्ह, म्हणजे ज्यास हल्लीं ब्रम्हसूत्र म्हणतात, तें घालून व त्या प्रत्येकास एक जातीबोधक बीजमंत्र, म्हणजे ज्यास हल्लीं गायत्री म्हणतात, ती शिकवून पुढें त्यांजवर कसाही प्रसंग गुजरला, तथापि त्यांनीं तो मंत्र क्षत्रियांस सांगूं नये म्हणून तलाख मारून टाकिली. यावरून भट लोक आपापल्या परिवारांतील एकमेकांस एकमेक सहज ओळखून काढूं लागले.

धों०–यानंतर ब्रम्ह्यानें काय केलें?

जो०–नंतर ब्रम्ह्यानें त्या आपल्या सर्व परिवारी भटांस बरोबर घेऊन बाणासुराच्या राज्यांत शिरला आणि त्यानें त्यांतील कित्येक लहानमोठ्या सरदारांचा मोड करून बहुतेक क्षेत्र आपल्या हस्तगत करून घेतांच त्यांपैकी रणांगणीं कंबरा बांधून लढणाऱ्या महाअरी (हल्लींचा ज्याचा अपभ्रंश महार होय) क्षत्रियांशिवाय जे लोक त्याच्या तावडींत सांपडले होते तेवढ्यांचें मात्र त्यानें सर्व हरण करून त्या सर्वांस केवळ सत्तेच्या मदानें क्षूद्र लोक (ज्याचा अपभ्रंश शूद्र होय) मानून आपले दास केले. त्यांतून कित्येकांस आपल्या लोकांच्या घरोघर सेवाचाकऱ्या करण्याकरितां वांटून दिलें. बाकी राहिलेल्या काम करून घेऊन, त्यांचे पोटापुरतें अन्न देण्याची वहिवाट घातली. यावरून त्या कामगाराचें नांव कुळेकरणी पडलें (ज्याचा अपभ्रंश कुळकर्णी होय). त्याचप्रमाणें त्या शूद्र कुळांची नांवें कुळवाडी अशीं पडलीं (ज्याचा अपभ्रंश कुळंबी अथवा कुणबी होय) व त्या दास कुणब्यांच्या स्त्रियांस नेहमी शेतींपुरतें काम नसल्यामुळे कधीं कधीं कारणपरत्वें भटांच्या घरीं सेवाचाकऱ्या करावयास जावें लागत असे; यास्तव कुणबीण आणि दासी या दोन शब्दांमध्यें तीळमात्र भेद दिसून येत नाहीं. वर लिहिलेल्या मूळ आधारावरून पुढें एकंदर सर्व भट उत्तरोत्तर मदांध होत जाऊन शूद्रांस किती नीच मानूं लागले कीं, त्याविषयीं सर्व हकीकत लिहूं गेल्यास त्याचा एक स्वतंत्र ग्रंथ होईल, या भयास्तव त्यापैकीं कांहीं कांहीं सांप्रत मुद्दे आढळतात, ते थोडक्यांत येथे लिहितों. ते येणेप्रमाणें :–हल्लींचे भट (मग ते झाडणाऱ्या मांगा-महारासारिखे अक्षरशून्य कां असेनात) उपाशीं मरूं लागल्यामुळे जीं नाहीं तीं नीच कर्में आचरून पापपुण्याचा विधिनिषेध न मानितां अज्ञानी शूद्रांस फसविण्यास काडीमात्र मागेपुढें पाहात नाहींत. शेवटीं त्यांचा कोठें उपाय चालेनासा झाला म्हणजे ते शूद्रांचे दारोदार धर्माच्या मिषानें दोम दोम करून आपलीं कशी तरी पोटें जाळतात; परंतु शूद्राचे चाकर होऊन त्यांच्या शेतांत गुरें सांभाळून त्यांच्या गोठ्यांतील शेण वाहून शेणखईंत नेऊन टाकण्यास, नांगर, कुळव, मोटा आणि गाड्या हांकण्यास, खांदणी, खुरपणी आणि कोळपणी करण्यास, सोनखताच्या पाट्या डोईवर वाहून झाडांस खतविण्यास, कडब्याच्या आळाशा वाहून गंजी रचण्यास, रात्रीं हातांत काठ्या घेऊन शेतांची राखण करण्यास व त्यांचे

शेतांतील धान्याचीं व भाजीपाल्याचीं ओझीं वाहून त्यांच्या घरीं नेऊन टाकण्यास लाजतात. ते शूद्रांचे घरीं चाकरीस राहून त्यांचीं घोडीं खाजवून त्यांच्या घोड्यांपुढें धांवण्यास, त्यांचे जोडे बगलेंत मारून सांभाळण्यास, त्यांच्या घरांतील झाडलोट करून त्यांचीं उष्टीं काढून खरकटीं मांडीं घांसण्यास, त्यांच्या घरांतील समया घांसून दिवे लावण्यास व त्यांच्या घरीं चिखलमाती वाहून बिगाऱ्यांचें काम करण्यास लाजतात. त्याचप्रमाणें भटणी शूद्रांच्या चाकरिणी होऊन त्यांच्या स्त्रियांस उटणी लावून त्यांस नाहूं घालून त्यांचे केंस विंचरण्यास, त्यांच्या घरांतील झाडलोट करून त्यांच्या स्त्रियांचे बिछाने करून त्यांचे पाय चेपण्यास व त्यांच्या स्त्रियांचीं लुगडीं धुऊन त्यांचे जोडे सांभाळण्यास लाजतात. पुढें जेव्हां ते महाअरी आपल्या शूद्र बांधवांस भटांच्या हातांतून सोडवावें म्हणून भटांवर हमेशा हल्ले करूं लागले, तेव्हां एकंदर सर्व भट, शूद्रांचा इतका द्वेष करूं लागले कीं ते शूद्र शिवलेलें अन्नसुद्धां खाईनासे झाले. व त्याच द्वेषावरून हल्लींचे भट शूद्र शिवलेलें अन्न तर काय; पण ते शूद्र शिवलेलें पाणीसुद्धा पीत नाहींत. त्यांनीं आपणांस कोणी शूद्रांनीं शिवूं नये याजकरितां सोवळें होण्याची चाल पाडली. पुढें कित्येक शूद्रद्रोही भट ग्रंथकारांनीं, जनाची तर नाहीं, पण मनाची सुद्धां काडीमात्र लाज न धरितां संधी पाहून त्या सोंवळ्याचें इतकें महत्त्व वाढविलें कीं, सोंवळ्या भटास एकादे शूद्राचा स्पर्श झाला असतांसुद्धां तो वास्तविक अपवित्र होतो, म्हणून त्यांनीं धर्मशास्त्रासारखीं अनेक अपवित्र पुस्तकें करून ठेविलीं आहेत; व कांहीं कालानंतर शूद्रांस आपल्या पूर्वींच्या श्रेष्ठत्वाची आठवण झाल्यास ते कधीं तरी आपल्या उरावर नाचण्यास कमी करणार नाहींत, या भयास्तव शूद्रांस मुळींच कोणी ज्ञान शिकवूं नये म्हणून भटांनी बंदी करून तृप्त झाले, इतकेंच नाहीं परंतु त्यांनीं त्यांपैकीं कोणी परमार्थसंबंधी ग्रंथ वाचीत असल्यास त्यांतील एक शब्दसुद्धां शूद्रांचे कांनीं पडूं नये असा प्रतिबंध करून टाकिला. याविषयीं मनुसंहितेंत दाखलेही सांपडतात. त्या आधारावरून हल्लींचे सोवळे भट तसलें अपवित्र पुस्तक शूद्रांचे समक्ष वाचीत नाहींत. आतां जरी ख्रिस्ती म्हणविणाऱ्या इंग्रज सरकारच्या धाकानें विद्याखात्यांतील पोटार्थी भटपंतोजीच्यानें शूद्रांस आम्ही लिहिणें शिकविणार नाहीं, असें उघड तोंडानें म्हणवत नाहीं, तथापि त्यांच्यानें आपल्या पूर्वजांच्या लबाड्या उघडकीस आणून शूद्रांस त्यांविषयीं खरा समज देऊन आपलें महत्त्व कमी करून घेववत नाहीं. सबब ते शूद्रांचे मुलांस केवळ कामापुरतें व्यावहारिक ज्ञानसुद्धां न शिकवितां ते त्यांच्या मनांत अनेक तऱ्हेची अपुरतीं देशाभिमानाचीं खोटीं तत्वे मात्र भरवून त्यांस पक्के इंग्लिश राज्यभक्त, करून अखेरीस त्यांस शिवाजीसारिख्या धर्मभोळ्या, अज्ञानी, शूद्र राजानें आपला देश म्लेंच्छापासून सोडवून गाई-ब्राह्मणांचें कसें पालन केलें, याविषयीं अनेक हुलथापा देऊन त्यांस पोकळ स्वधर्माभिमानी करून सोडितात. यामुळें शूद्र समाजाचे मानाप्रमाणें ते मोठालीं जोखमीचीं कामें करण्यास लायक विद्वान होत नाहींत. एकंदर सव खात्यांत भटांची गर्दी होऊन ते शूद्रांवर इतक्या सफाईनें जुलम करितात कीं, त्याविषयीं यथासांग हकीगत लिहूं गेल्यास, कलकत्त्यांतील नीळ पिकविणाऱ्या इंग्लिश लोकांचे जुलूम ‘खंडींत नवाटकेंसुद्धां भरणार नाहींत’. आतां चहुकडे भटांच्या हातांत (नांवाला मात्र

टोपीवाले) सत्ता असल्यामुळें ते गरीब व अज्ञानी शूद्र रयतेचें तर काय, पण ते सरकारचेंसुद्धां अनिवार्य नुकसान करीत आले आहेत व ते यापुढेंही सरकारचें नुकसान करणार नाहींत असें कोणाच्यानें म्हणवणार नाहीं. याविषयीं आमच्या शहाण्या सरकारास माहिती असून तें, आंधळ्याचें सोंग घेऊन केवळ भटांच्या खांद्यावर हात ठेवून त्यांच्या धोरणानें वागतें. यास्तव ह्यापासून अखेरीस मोठा भयंकर परिणाम होईल यांत तिळमात्र संशय नाहीं. सारांश, ब्रम्हयानें येथील मूळच्या क्षेत्रवासी लोकांस दास केल्यानंतर तो गर्वानें इतका फुगला होता कीं, महाअरींनीं त्याचें नांव थट्टेनें "प्रजापती" पाडिलें होतें असा तर्क निघतो. परंतु ब्रम्हा मेल्यावर आर्य लोकांच्या मूळच्या भट नांवाचा लोप होत जाऊन त्यांचें नांव ब्राह्मण पडलें.

भाग ८ वा

परशुराम, मातृवध, एकवीस स्वाऱ्या, दैत्य, खंडेरावानें रावणाच्या आश्रय केला, नऊखंडाची जाणाई, सात आसरा, महारांच्या गळ्यांतील काळा दोरा, अतिशूद अंत्येज, मांग, चांडाळ, महारास जिवंतच पायांमध्यें दडपणें, ब्राह्मणांत पाट लावण्याची बंदी, क्षत्रिय अर्भकांचा वध, परभु, रामोशी, जिनगर वगैरे लोक, परशुरामाचा पराभव झाल्यामुळें त्यानें आपला जीव दिला आणि चिरंजीव परशुराम यास आमंत्रण इत्यादिकांविषयीं.

धों०–प्रजापति मेल्यावर ब्राह्मणांचा अधिकारी कोण झाला?
जो०–परशुराम.
धों०–परशुराम स्वभावानें कसा होता?
जो०–परशुराम स्वभावानें पुंड, साहसी, नष्ट, निर्दय, मूर्ख आणि अधम होता. तो आपल्या जन्म देणाऱ्या रेणुकेचें शीर उडविण्यास काडीमात्र भ्याला नाहीं. तो शरिरानें फार बळकट असून मोठा तिरंदाज असे.
धों०–त्याच्या अमलांत काय झालें?
जो०–प्रजापति मरतांच बाकीच्या उरलेल्या महाअरींनीं ब्राह्मणांच्या हातीं सांपडलेल्या आपल्या बांधवांस ब्राह्मणांच्या दास्यत्वापासून सोडविण्यासाठी परशुरामाशीं एकवीस वेळां इतके निकरानें लढाया केल्या कीं, त्यांचें अखेरीस द्वैती म्हणून नांव पडलें व त्या शब्दाचा पुढें अपभ्रंश 'दैत्य' झाला. जेव्हां परशुरामानें एकंदर सर्व महाअरींचा मोड केला, तेव्हां त्यांतून कित्येक महाविरांनीं निराश होऊन, आपल्या स्नेहयांच्या मुलुखांत जाऊन आपले शेवटचे दिवस काढिले. म्हणजे जेजुरीच्या खंडेरावानें जसा रावणाचा आश्रय केला, त्याचप्रमाणें नऊ खंडाचे न्यायी व सात आश्रय या सर्वांनीं तळकोंकणांत जाऊन तेथें छपून आपले शेवटचे दिवस काढिले. त्यावरून ब्राह्मणांनीं केवळ धिक्कारानें नऊ खंडांचा जो न्यायी त्याचें स्त्रीवाचक निंद्य नांव नऊ खणची जाणाई व

सात आश्रयांचें नांव सातीअसरा पाडिलें. बाकी जेवढे महाअरी परशुरामानें रणांगणीं कैदी केले तेवढ्यांपासून परशुरामानें, त्यांनीं कधीं पुन:ब्राह्मणांवर कंबरा बांधूं नयेत म्हणून क्रियाभाक घेऊन, एकंदर सर्वांच्या गळ्यांत एक एक काळ्या सुताचे दोऱ्याचें चिन्ह (त्याचप्रमाणें भराड्याचे पुंगीस व वाघ्याचे भंडारीस काळा दोरा आहे तो पहा.) घालून, त्यांचा, त्यांचे शूद्र बांधवांनींसुद्धां त्यांना स्पर्श करूं नये म्हणून प्रतिबंध केला. नंतर परशुरामानें त्या महाअरी क्षत्रियांस, अतिशूद्र, महार, अंत्येज, मांग आणि चांडाळ म्हणण्याचा प्रचार घालून, त्यांस इयकी पीडा देण्याची वहिवाट घातली कीं, तिला या जगांत दुसरी तोडच सांपडणें नाहीं. उदाहरण: या निर्दयानें महार, मांग लोकांचा सूड उगविण्याच्या हेतूनें आपल्या लोकांचे मोठमोठे इमारतींच्या पायामध्यें कित्येक मांगांस त्यांचे स्त्रियांसह उभे करून, त्यांचे केविलवाणी ओरडण्याची कोणास दया येईल याजकरितां त्यांचे तोंडांत तेल व शेंदूर ओतून त्यांस जिवंतच त्या पायामध्यें दडपण्याची वहिवाट घातली व ती अति क्रूर चाल मुसलमानांचें जसजसें प्राबल्य होत चाललें तसतशी आपोआप बंद झाली. परंतु इकडे महाअरींशीं लढतां लढतां परशुरामाचे इतके लोक मारले गेले की, ब्राह्मणांपेक्षा ब्राह्मण विधवांचा भरणा अधिक वाढला व त्याची नीट रीतीनें कशी व्यवस्था ठेवावी याची मोठी पंचाईत येऊन पडली. शेवटीं ब्राह्मण स्त्रियांचा पुनविवाह अगदींच बंद केला, तेव्हां थोडेसें लागीं लागल्यासारखें झालें. परशुराम आपले ब्राह्मण लोकांचे वधामुळें इतका पिसाळला कीं, त्यानें बाणासुराच्या एकंदर सर्व राज्यांतील क्षत्रियांच्या बीजाचा समूळच नाश करावा, म्हणून शेवटीं त्या महाअरी क्षत्रियांच्या निराश्रित गरोदर विधवा स्त्रिया, ज्या इतर अनेक भूमींच्या ठायीं आपले जीव घेऊन लपून राहिल्या होत्या, त्यांच्या पोटीं पुढें जन्मणाऱ्या अर्भकांचा जन्म झाल्याबरोबर वध करावा म्हणून परशुरामानें त्यांस पकडून आणण्याचा झपाटा चालविला. त्या झपाट्यांतून मोठ्या दैवयोगानें वांचलेल्या अर्भकांपासून उत्पन्न झालेलीं कांहीं कुळे हल्ली परभू लोकांचे समाजांत सांपडतात. त्याचप्रमाणें परशुरामाच्या धुमाळींत रामोशी, जिनगर, तुंबडीवाले व कुंभार वगैरे जातीचे लोक असावेत. कारण कित्येक रीतीभातींमध्ये त्यांचा शूद्रांशीं मेळ मिळतो. सारांश, हिरण्याक्षापासून बळी राजाच्या पुत्राचा (बाणासुराची कन्या उषा ही कृष्णाच्या प्रद्युम्न नांवाच्या मुलास दिली होती.) निर्वंश होईतोंपर्यंत एकंदर सर्व त्या कुळाचा नीर काढून त्याच्या लोकांची अशी राखरांगोळी करून त्यांस धुळीस मिळविलें. यावरून ब्राह्मण लोक जादूविद्येंत मोठे प्रवीण आहेत म्हणून बाकी सर्व अज्ञानी क्षेत्रपतींच्या मनावर वजन बसून, ते ब्राह्मणांच्या मंत्रांस अतिशय भिऊं लागले खरे; परंतु इकडे परशुरामाच्या मूर्खपणामुळें त्यांच्या धुमाळींत ब्राह्मणांचा फार क्षय झाला. यामुळें एकंदर सर्व ब्राह्मण लोक त्याच्या नांवानें हाकल्या मारावयास कोठें लागले, कोठें नाहीं तों इतक्यांत येथील एका क्षेत्रपतीच्या रामचंद्र या नावांच्या मुलानें परशुरामाचें धनुष्य जनक राजाचे घरीं भरसभेंत भंग केल्यामुळें परशुरामानें ती चुरस मनांत धरून, रामचंद्र आपल्या घरी जानकीस घेऊन जात आहे अशी संधी साधून रामचंद्रास रस्त्यांत गांठून त्याजबरोबर युद्ध केलें. त्यामध्यें परशुरामाचा मोड झाल्यामुळें तो इतका खजील झाला कीं, त्यानें

आपल्या सर्व राज्याचा त्याग करून आपल्या कुटुंबासहवर्तमान थोडेसे लोक बरोबर घेऊन तळकोंकणांत जाऊन राहिला. तेथें अखेरीस त्यास त्याच्या पूर्वी केलेल्या एकंदर सर्व दुष्ट कर्माचा पश्चाताप झाल्यामुळें त्यानें आपला जीव कोठें व कधीं व कसा दिला, याचा कोणास शोध लागूं दिला नाहीं.

धों०–परशुराम हा आदिनारायणाचा अवतार आहे, तो चिरंजीव आहे, त्याला मरणच नाहीं, असें सर्व ब्राह्मण आपल्या ग्रंथांच्या आधारावरून बोलतात आणि आपण तर म्हणतां परशुरामानें जीव दिला, हें कसें?

जो०–दोन वर्षांपूर्वी मी शिवाजीच्या पवाड्यांत (अभंग–अति महारथी क्षत्रियाचा बाळ ॥ यवनाचा काळ त्रेतायुगी ॥१॥ स्वभावें तो शूर रणीं भिडणार ॥ लढे अनिवार देशासाठीं ॥२॥ परशुरामाशीं झोंबे महाबळी ॥ एकवीस वेळीं लागोपा ॥३॥ अशा महावीरा म्हणे महाअरी ॥ धाके थरथरी द्विजसूत ॥४॥ बोधी शिऊं नका मोड झाल्यावर ॥ म्हणा महाआरी मांग त्यास ॥५॥ भित्रा सूड घेई जिंकिल्या शत्रूचा ॥ पूत कृतघ्नाचा सर्प जैसा ॥६॥ चिरंजीव आहे आण पाचारूनि ॥ पहा तपासूनी जोतीपुढें ॥७॥) पहिल्या अभंगांत "सर्व ब्राह्मणांनीं आपल्या परशुरामास पाचारून आणून त्याच्या साक्षीनिशीं माझ्यासमक्ष हल्लींच्या मांगमहारांचे पूर्वज परशुरामाशीं एकवीस वेळां लढणारे महाअरी क्षत्रिय होते किंवा नाहीं, म्हणून पदरांत माप घ्यावे", याविषयींची ब्राह्मणांस सूचना दिली; आतां त्यांनीं परशुरामास पाचारून आणिलें नाहीं. यावरून परशुराम हा खरोखर आदिनारायणाचा अवतार असून चिरंजीव असता तर ब्राह्मणांनीं कधींच त्यास धुंडून आणून माझी तर काय, पण एकंदर सर्व जगांतील ख्रिस्ति व महमदी लोकांचीही खात्री करून त्यांचे समजुतीप्रमाणें सर्व म्लेंछ लोकांचें बंड आपल्या मंत्रविद्येच्या सामर्थ्यानें मोडण्यास कधीं मागें पुढें पाहिलें नसतें.

धों०–माझ्या मतें आपण स्वत: पुन: एकदां परशुरामास बोलावून पहा. तो खरोखरी जिवंत असल्यास तुमच्या बोलावण्यानें खचित येईल. कारण हल्लींचे ब्राह्मण जरी आपल्यास कितीही 'विविधज्ञानी' झालों आहोंत असें म्हणवोत, तथापि ते परशुरामाच्या मतें भ्रष्टच म्हटले पाहिजेत. याजविषयीं प्रमाण,–आतांशा कित्येकांनीं शास्त्रविधिपूर्वक कारलीं खाण्याचा धिक्कार करून शास्त्रनिषिद्ध माळ्यांचीं गाजरें खाण्याचा झपाटा चोरून चालविला आहे.

जो०–बरें, तसें कां होईना.

चिरंजीव परशुराम उर्फ आदिनारायणाचा अवतार यास –

मुक्काम सर्वत्र ठायीं,

अरे दादा परशुरामा, तूं ब्राह्मणांच्या ग्रंथांवरून चिरंजीव आहेस. तूं कडू कां होईना, परंतु विधिपूर्वक कारलीं खाण्याचा धिक्कार केला नाहींस. तुला पहिल्यासारिखे कोळ्यांच्या मढ्यापासून

दुसरे नवीन ब्राह्मण उत्पन्न करावे लागणार नाहींत. कारण हल्लीं येथें तूं जे मढ्यापासून उत्पन्न केलेले ब्राह्मण त्यांपैकीं कित्येक ब्राम्हण 'विविधज्ञानी' बनून बसले आहेत, त्यांना कांहीं अधिक ज्ञानसुद्धां देण्याची तुला करूरी पडणार नाहीं. फक्त तूं येथें ये आणि त्यांनीं शूद्रांचीं गाजरें खाल्ल्याबद्दल त्यांस चांद्रायण प्रायश्चित देऊन त्यांच्याकडून तुझ्या वेदमंत्रजादूच्या सामर्थ्यानें पहिल्यासारखें कांहीं चमत्कार इंग्लिश, फ्रेंच वगैरे लोकांस करून दाखीव म्हणजे झालें. तूं असा तोंड चुकवून पळत फिरूं नको. तूं या नोटीशीच्या तारखेपासून सहा महिन्यांचे आंत येऊन हजर झाल्यास, मी तर काय; पण एकंदर सर्व जगांतील लोक तुला तूं सर्वसाक्ष आदिनारायणाचा अवतार खास आहेस म्हणून मान देतील व तूं तसें न केल्यास येथील महारमांग आमच्या म्हसोबाच्या पाठीस लपून बसलेल्या तुझ्या विविधज्ञानी म्हणविणाऱ्या ब्राह्मण बच्चांस ओढून आणून त्यांची फटफजीती करण्यास कधीं कमी करणार नाहींत. आणि तेणेंकरून त्यांच्या तुणतुण्याची तार तुटून त्यांच्या झोळींत दगड पडल्यानें त्यांस विश्वामित्रासारिखें उपाशी मरूं लागल्यामुळें कुत्र्याचें फरें (अथवा पानशेंगा) खाण्याचा प्रसंग आणूं नको.

तारीख १ ली, माहे आगस्ट
सन १८७२ इसवी, पुणें,
जुना गंज, घर नं. ५२७.

आपला खरेपणा पहाणारा,
जोतीराव गोविंदराव फुले.

भाग ९ वा

वेदमंत्र, जादूचें वजन, मूठ मारणें, देव्हारे घुमविणें, जप, चार वेद, ब्रह्मघोळ, नारदशाई, नवीन ग्रंथ, शूद्रांस ज्ञान देण्याची बंदी, भागवत व मनुसंहिता यांचा असंगतपणा इत्यादिकांविषयीं.

धों०–तुम्हीं खुंटीस नांगर बराच लावला बरें ! तुमच्या म्हणण्याप्रमाणें परशुराम मेला व त्याची मातीस माती मिळाली, असें कां होईना. परंतु बाकीच्या सर्व क्षेत्रपतींच्या मनावर ब्राह्मणांच्या मंत्रांचें वजन कसें बसलें? हें कळूं द्या.

जो०–कारण त्या काळीं युद्धामध्यें ब्राह्मण लोक हर एक शस्त्रांवर तंत्रविधि करून त्यास अस्त्रांची योग्यता आणिल्याशिवाय शत्रूंवर त्यांचा उपयोग करीत नसत. त्यांनीं जेव्हां अशा नानातऱ्हेच्या चेष्टा करून बाणासुराच्या रयतेसहित त्याच्या राज्यकुळाची अशी राखरांगोळी केली; तेव्हां सहजच बाकी सर्व देवभोळ्या क्षेत्रपतींच्या मनावर ब्राह्मणांच्या विद्येची धास्ति बसली. यास उदाहरण–

भृगु नामक ऋषीनें जेव्हां विष्णूच्या छातीवर लाथ मारली, तेव्हां विष्णु (त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणें आदिनारायण) ऋषीच्या पायांस श्रम झाले असतील याजकरितां चोळूं लागला. आतां यांतील भावार्थ शुद्ध आपमतलबी आहे. तो असा कीं, ज्या अर्थी साक्षात आदिनारायण जो विष्णू त्यानें ब्राह्मणाचे लाथेस सहन करून त्याचे पाय दाबिले, त्या अर्थी आम्ही जे शूद्र (त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणें क्षूद्र प्राणी) त्यांनीं आपले, ब्राह्मण लाथाबुक्क्या देऊन, प्राण जरी घेऊं लागले, तरी हूं की चूं करूं नये.

धों०–तर मग आतांच्या हलकट लोकांजवळ जी कांहीं जादूमंत्रविद्या आहे ती तरी त्यांनी कोठून घेतली असावी?

जो०–हल्लींच्या लोकांजवळ जी कांहीं मूठ मारण्याची, मोहिनी घालण्याची बंगाली जादूमंत्रविद्या आहे, ती केवळ वेदांतील जादूमंत्रविद्येपासून त्यांनीं घेतली नसावी असें कोणच्यानें म्हणवणार नाहीं. कारण, आतां जरी तिच्यामध्यें अतिशय फेरफार होऊन बराच अपभ्रंश झाला आहे, तथापि तिच्यांतील बहुतेक मंत्रांत आणि यंत्रांत ॐ नमो, ओं नमः, ओं ऱ्हीं, ऱ्हीं नः वगैरे वेदमंत्रांतील वाक्यांचा बराच भरणा सांपडतो. यावरून ब्राह्मणांच्या मूळ पूर्वजांनीं या देशांत येऊन बंगाल्यांत प्रथम वस्ती केल्यानंतर त्यांची जादूमंत्रविद्या येथून चहूंकदे पसरली गेल्यामुळें तिचें नांव बंगाली विद्या पडलें असावें. इतकेंच नव्हे, परंतु आर्यांचे पूर्वज आतांच्या आडाणी लोकांसारिखे देव्हारा घुमविणारेसुद्धां होते. कारण पूर्वी त्यांजमध्यें देव्हारा घुमविणाऱ्या लोकांस ब्राह्मण म्हणत असत व ते सोमरस या नांवाची दारू पिऊन तिच्या तारेमध्यें बडबड करून आम्हांबरोबर देव बोलतो म्हणून इतर अज्ञानी लोकांस फसवीत होते, असें त्यांच्याच (कित्येक युरोपियन ग्रंथकारांची मतें आहेत.) वेदावरून सिद्ध होतें व त्याच आधारावरून हल्लीं अशा सुधारलेल्या काळात आतांचे ब्राह्मण भट आपलीं पोटे6 जाळण्याकरितां जप, अनुष्ठानें, जादूमंत्रविधि करून अज्ञानी माळ्यां कुणब्यांस गंडे घालून फसवितात. तथापि त्या बापुड्या दुर्दैवी हतभाग्यांस त्या ढोंगी गारुड्यांचें कपट शोधून काढण्यास फुरसतच होत नाहीं. कारण, सर्व दिवसभर आपल्या शेतीत खपून आपल्या मुलाबाळांचें पोषण करून सरकारची पट्टी पुरी करितां करितां त्यांच्या नाकास नळ येतात.

धों०–तर मग ब्रम्हयाच्या मुखापासून चार वेद स्वयंभू निघाले म्हणून कित्येक ब्राह्मण मोठी शखी करून जातात, याला बाध येतो.

जो०–हें सर्व खोटें आहे. कारण त्यांचे बोलणें जर खरें मानावे तर ब्रह्मा मेल्यानंतर ब्राह्मणांतील कित्येक ब्रह्मऋषींनीं अथवा देवऋषींनीं केलेलीं सूक्ते ब्रम्हयाच्या तोंडांतून निघालेल्या वेदात कशीं आढळतात? त्याचप्रमाणें चार वेदांची रचना एकाच कर्त्यानें एकाच काळीं केली म्हणून सिद्ध होत नाहीं; असें कित्येक युरोपियन परोपकारी ग्रंथकारांनीं सिद्ध करून दाखविलें आहे.

धों०–भटांनीं हा ब्रह्मघोळ केला तरी केव्हां?

जो०–ब्रह्मा मेल्यानंतर कित्येक ब्रम्हऋषींनीं ब्रम्हयाच्या लेखाची तीन भेद म्हणजे वेद केले व पुढें त्या तीन वेदांत अनेक ब्रम्हऋषींनीं अनेक तऱ्हेचे फेरफार करून त्यांस ज्या कांहीं पूर्वीच्या भाकड

दंतकथा माहित होत्या, त्यांचीं त्यांनीं त्याच मासल्याचीं कवनें करून त्यांचा एक नवीन चवथा वेद केला. इतक्यांत परशुरामानें बाणासुराच्या रयतेस असें धुळीत मिळविल्यामुळें सहजच ब्राह्मणांच्या वेदमंत्रजादूचें वजन इतर सर्व क्षेत्रपतींच्या मनावर बसलें, ही संधी पाहून नारदासारख्या बायकांतील पावली-कम-आठ भाऊजीनें रामचंद्र आणि रावण, कृष्ण आणि कंस व कौरव आणि पांडव या सर्व देवभोळ्या क्षेत्रपतींच्या घरोघर रात्रंदिवस खेट्या घालून त्यांच्या बायकापोरांसमोर कधीं कधीं आपल्या विण्याची तुणतुण तार वाजवून व कधीं त्यांच्यापुढें थयथय नाचतां टाळ्या पिटून त्यांस वरकांती ज्ञान उपदेश करण्याचा भाव दाखवून आंतून एकमेकांस एकमेकांच्या लांड्यालबाड्या सांगून त्या सर्वांचे आपापसांत तंटे लावून एकंदर सर्व ब्राह्मण लोकांस निर्वेध केल्यामुळें ब्राह्मण ग्रंथकारांनीं तेवढ्या का**** सर्व लोकांची नजर चुकवून, आपली सर्व वेदमंत्रजादू व तत्संबंधीं भाकड दंतकथा होत्या तेवढ्यांशीं सरासरी मेळ घालून त्यांनीं अनेक स्मृत्या, संहिता, शास्त्रे, पुराणें वगैरे भारेचे भारे नवीन ग्रंथ घरांतल्या घरात बनवून त्या सर्वांत शूद्रांवर ब्राह्मण लोकांचें वर्चस्व स्थापून त्यांनीं आपल्या वडिलोपार्जित शिपाईगिरीच्या मार्गांत कांटी ठोकून मोठा धार्मिकपणाचा डौल घातला. हें सर्व ब्रम्हकपट पुढें कधीं शूद्रांच्या ध्यानांत येऊं नये या भयास्तव, अथवा त्या ग्रंथांत पाहिजेल तसे फेरफार करितां यावेत म्हणून त्यांनीं शूद्र वगैरे पाताळीं घातलेल्या लोकांस मुळींच कोणी ज्ञान देऊं नये, असे अनुसंहितेसारिख्या अपवित्र ग्रंथांत फारच मजबूत लेख करून ठेविले आहेत.

धों०—भागवत त्याच वेळेस केलें असावे काय?

जो०—भागवत त्याच वेळेस केलें असतें तर सर्वांच्या मागून झालेल्या अर्जुनाच्या जन्मेजय नांवाच्या पणतूची हकीकत त्यामध्यें कधींच आली नसती.

धों०—तुमचें म्हणणें रास्त आहे. कारण त्याच भागवतामध्यें अनेक पुरातन मन:-कल्पित भाकड दंतकथा अशा आढळतात कीं, त्यापेक्षां इसापनीति हजार वांट्यानें बरी म्हणवेल. तिच्यामध्यें मुलांचीं मनें भ्रष्ट होण्याजोगी एकसुद्धां गोष्ट आढळत नाहीं.

जो०—त्याचप्रमाणें मनुसंहिता ही भागवताचे मागून केली असावी म्हणून शाबीत करतां येतें.

धों०—काय? मनुसंहिता भागवताचे मागून केली असावी ! असें कसें होईल?

जो०—कारण भागवतांतील वशिष्ठानें, मीं खून केला नाहीं, म्हणून सुदामन राजासमोर शपथ घेतल्याची उपमा मनूनें आपल्या ग्रंथाच्या ८ व्या अध्यायाच्या ११० श्लोकांत कशी घेतली? त्याचप्रमाणें, विश्वामित्रानें विपत्तिकाळीं कुत्र्याचें फरें खाल्ल्याविषयीं त्याच ग्रंथाच्या १० व्या अध्यायामध्यें १०८ श्लोकांत कशी उपमा घेतली? याखेरीज त्याच पुस्तकांत अनेक विरुद्ध गोष्टी सांपडतात.

भाग १० वा

दुसरे बळीराजे, ब्राह्मणधर्माची फजीती, शंकराचार्याचें कृत्रिम, नास्तिक मत, निर्दयपणा, प्राकृत ग्रंथकार, कर्म आणि ज्ञानमार्ग, बाजीराव, मुसलमानांचा द्वेष आणि अमेरिकन व स्कॉच उपदेशकांनीं ब्राह्मणांचा कृत्रिमरूपी कोट फोडला इत्यादिकांविषयीं.

धों०–आतां मात्र शिकस्त झाली. कारण आपण शिवाजीच्या पवाड्याच्या प्रस्तावनेंत लिहिल्याप्रमाणें साफ सिद्ध होतें कीं, चार घरच्या चार ब्राह्मण ग्रंथकार पोरी मिळून त्या घरांतल्या घरकुंडांत बराच लटक्यामुटक्यांचा खेळ खेळल्या.

जो०–परंतु पुढें जेव्हां तो एक दीनांचा कैवारी, महापवित्र, सत्यज्ञानी, सत्यवक्ता बळीराजा या जगांत उत्पन्न झाला, तेव्हां त्यानें जो आपला सर्वांचा उत्पन्नकर्ता व सर्वांचा महापिता, त्याचे हेतु मनीं धरून त्यानें आपणा सर्वांस दिलेल्या सत्यमय पवित्र ज्ञानाचा व अधिकाराचा सर्वांस सारखा उपभोग घेतां यावा, यास्तव त्यानें एकंदर सर्व भटांसारख्या कृत्रिमी, दुष्ट आणि मतलबी फांसेपारध्यांच्या दास्यत्वापासून आपल्या दीन व दुबळ्या आणि गांजलेल्या बांधवांस सोडवून देवाचें राज्य स्थापन करण्याची सुरवात करून त्यानें आपल्या वडील बायांचें कांहींसें भविष्य पूर्ण केलेंसें वाटतें. अरे, जेथे मिस्टर टॉमस पेन्सासारिख्या मोठमोठ्या विद्वानांच्या पूर्वजांनीं या बळीराजाचे अंकीत होऊन आपल्या मागच्या सर्व इडापीडा दूर करून सुखी झाले. परंतु अखेरीस जेव्हा त्या बळीराजास चार दुष्ट लोकांनीं सुळावर देवविलें तेव्हां एकंदर सर्व युरोपखंडांत मोठी ढवळाढवळ होऊन कोट्यावधी लोक त्याचे मतानुयायी झाले व ते आपल्या उत्पन्नकर्त्याच्या नेमाप्रमाणें या जगांत त्याचेंच निवळ राज्य स्थापावे म्हणून रात्रंदिवस झटूं लागले. अशा संधानांत एकंदर सर्व या देशात थोडीशी स्वस्थता झाल्याबरोबर येथील कित्येक बुद्धिमान बळींनीं त्या घरकुंड्यांतील पोरीसोरींच्या लटक्यामुटक्या खेळाची बरीच दाणादाण केली. म्हणजे सांख्यमुनिसारख्या विचारी सत्पुरुषांनीं ब्राह्मणांच्या वेदमंत्रजादूविधिप्रमाणें देव्हारा घुमवून गुराढोरांचा वध करून ढवरे व पालेजत्रांच्या निमित्ताने गोमांस खाणाऱ्या, गर्विष्ट, दांभिक, मतलबी, अनाचारी इत्यादि दुर्गुणांनीं भरलेल्या अशा ब्राह्मणांनीं केलेल्या एकंदर सर्व चेटकांनीं भरलेल्या ग्रंथांच्या मुखावर तेल काजळाचें माखाण करूम बहुतेक ब्राह्मणांस शुद्धीवर आणून त्यांस आपले धर्मानुसारी केलें. परंतु त्यांतून कित्येक उरलेले कुतर्की ब्राह्मण करनाटकांत पळून गेल्यानंतर त्या लोकांमध्यें शंकराचार्य नामें करून एक तऱ्हेची तरकट विद्या जाणणारा महापंडित उत्पन्न झाला. त्यानें आपल्या ब्राह्मणजातीच्या दुष्ट कर्माची सर्व ठिकाणीं फजिती व निंदा होऊं लागली व बुद्धधर्माचा प्रसार होत चालला, हें पाहून त्यास सहन होईना. त्यानें आपल्या लोकांचा उदरनिर्वाहाचा रोजगार ठीक चालेना म्हणून ज्या दुष्ट कर्मावरून आपल्या वेदांसहित सर्व ग्रंथांचा बौदध लोकांनीं धि:क्कार व पराभव केला होता, त्यापैकीं गौमांस खाणें व दारू पिणें मात्र बंद करून एकंदर आपल्या सर्व ग्रंथांत फेरफार करून त्या सर्वांस मजबुती येण्याकरितां एक नवीन

नास्तिक मत उपस्थित केलें; त्यास हल्लीं वेदांत अथवा ज्ञानमार्ग म्हणतात. नंतर त्यानें शिवलिंगांची स्थापना करून या देशांत जे तूर्क येऊन राहिले होते त्यांस हिंदु लोकांतील क्षत्रिय लोकांत सरते करून घेऊन त्यांच्या मदतीनें, मुसलमान लोकांप्रमाणें तरवारीनें, बुद्ध लोकांचा पराभव करून पुन: त्यानें त्या आपल्या उरलेल्या जादूमंत्रविद्येचें आणि भागवतांतील भाकड दंतकथेचें वजन अज्ञानी शूद्रांच्या मनांवर बसविलें. या शंकराचार्याच्या धुमाळींत त्याच्या लोकांनीं कित्येक बुद्धधर्मी लोकांस तेल्याच्या घाण्यांत पिळून मारिलें आणि त्यांचे बहुतेक उत्तम उत्तम ग्रंथ जाळून टाकिले. फक्त त्यापैकीं अमरकोश मात्र त्यांनीं आपल्या उपयोगाकरितां ठेवून घेतला. पुढें जेव्हां त्या शंकराचार्याचे दिवाभीत शिष्य आराध्यासारखे दिवसा मशाली पेटवून पालखींत बसून चहूंकडे विठ्ठल सुवासिनीसारिखे सोंवळेचाव करून नाचत फिरूं लागले, तेव्हां मुकुंदराज, ज्ञानेश्वर वगैरे रामदासासारिखे अनेक ‘पावलीचे पंधरा आणि आधोलीचे सोळा’ ब्राह्मण ग्रंथकार होऊन व्यर्थ वायां गेले. परंतु त्यांतून एकानेंही आपण शूद्रांच्या गळ्यांतील दास्यत्वाच्या पट्ट्याला बोटसुद्धां लावून दाखविलें नाहीं. कारण त्यांस त्यांच्या एकंदर सर्व उरलेल्या दुष्ट कर्मांचा उघड रीतीनें त्याग करण्याचें धैर्य होईना. सबब त्या सर्व दुष्ट कर्मास कर्ममार्ग आणि नास्तिक मतास ज्ञानमार्ग असे निरनिराळे दोन भेद करून त्यांविषयीं त्यांनीं अनेक भारेचे भारे पोकळ प्राकृत ग्रंथ करून आपल्या मतलबी जातीस, अज्ञानी शूद्रांस लुटून खाऊं दिलें. परंतु पुढें जेव्हां नित्यश: रात्रीं जी नाहीं तीं लाजीरवाणीं दुष्टकर्मे आचरून लागलीच दुसरे दिवशीं फक्त आपल्या उत्पन्नकर्त्यास मात्र भजणाऱ्या मुसलमानाचें, सव्वा प्रहर दिवस येईपावेतों, तोंड न पहावे म्हणून सोवळें पाळणाऱ्या विटाळशा रावबाजीच्या मजलशीच्या अखेरीस आदिभैरव रागाच्या आरंभीं एकंदर सर्व ब्राह्मणांच्या तुणतुण्याची तार तुटून, इंग्रज बाहदराचा बाकटा चहूंकडे फडकूं लागला, तेव्हां बहुतेक त्या बळीराजाचे मतानुयायी अमेरिकन व स्कॉच उपदेशकांनीं त्या त्या सरकारची काडीमात्र परवा न करितां या देशांत येऊन त्यानें एकंदर जो सत्य उपदेश केला होता, त्या सर्वांचा एकदर सर्व कृत्रिमि दुष्ट ब्राह्मणांस आधार दाखवून त्यांनीं कित्येक शूद्रांस ब्राह्मणांच्या कपटरूप दास्यापासून मुक्त करून शूद्रांच्या गळ्यांतील दास्यत्वाचा पट्टा तोडून ब्राह्मणांच्या ग्रंथांच्या तोंडावर फेंकून दिला. तेव्हां बहुतेक ब्राह्मण आपल्या मनांत खोंचून खास समजले कीं, आतां मात्र हे उपदेशक आपला कृत्रिमी धनीपणा बाकीच्या शूद्रांवर बिलकूल राहूं देणार नाहींत. या भयास्तव बळीराजाचे मतानुयायी उपदेशकांची आणि अज्ञानी शूद्रांची निवळ गांठ पडून त्या उभयतांच्या पुरत्या ओळखी होण्याच्या पूर्वी बहुतेक भटब्राह्मणांनीं बळीराजाचे मतानुयायी उपदेशकांसहित इंग्रज सरकारास मुळींच या देशांतून हांकून द्यावें म्हणून नानातऱ्हेच्या कल्पना काढून कित्येकांनीं आपल्या पिढिजाद ठकविद्येच्या हिमायतीनें अज्ञानी शूद्रांस उपदेश करून त्यांच्या मनांत इंग्रज सरकारचा द्वेष भरविण्याचा सपाटा चालविला (उमाजी रामोशी व नाना) आणि बाकी उरलेल्या भटांतून कोणी कारकूनी, कोणी कांहीं, कोणी कांहीं, असे नानाप्रकारचे धंदे पतकरून एकंदर सर्व खात्यांत भट पडले नाहींत असें एकसुद्धां सरकारी अथवा घरगुती खातें सांपडत नाहीं.

भाग ११ वा

पुराण सांगणें, बंडे वगैरे परिणाम, शूद्र संस्थानिक, कुळकर्णी, सरस्वतीची प्रार्थना, जप, अनुष्ठानें, देवस्थानें, दक्षिण्आ, मोठ्या आडनांवांच्या सभा इत्यादिकांविषयीं.

धों०–काय? या अधर्मि भटगारुड्यांच्या दंगेखोर मूळ पूर्वजांनी या देशांत येऊन येथील आपल्या मूळ पूर्वजांचा मोड करून त्यांस आपले दास केल्यानंतर त्यांनीं आपल्या मनगटाचा प्रजापती करून आपला दंगेखोरीचा धर्म बराच गाजविला. त्यामध्यें त्यांनीं मोठा पुरुषार्थ केला असें माझ्यानें म्हणवत नाहीं. परंतु जर कदाचित आपल्या पूर्वजांनीं भटांच्या पूर्वजांचा मोड केला असता तर त्या आपल्या पूर्वजांनीं आपल्या मनगटाचें लिंग करून भटांच्या पूर्वजांचा मोड केला असता तर त्या आपल्या पूर्वजांनीं आपल्या मनगटाचें लिंग करून भटांच्या पूर्वजांस आपले दास करण्यास कमी केलें असतें काय? असो, पुढें जेव्हां भटांनीं त्या आपल्या पूर्वजांच्या दांडगाव्यास, संधी साधून मध्येंच, ईश्वरदत्त धर्माचें रूपक देऊन त्या कृत्रीमी धर्माच्या आडून कित्येक भटांनीं एकंदर सर्व अज्ञानी शूद्रांच्या मनांत आमच्या दयाळू इंग्रज सरकारचा द्वेष भरविण्याची कल्पना काढिली, ती कोणती?

जो०–कित्येक भटांनीं चव्हाठ्यांतील मारुतीसारख्या महावीरांच्या देउळीं रात्रीं बसून मोठा धार्मिकपणाचा डौल घालून वरकांती ज्ञान सांगण्याचा भाव दाखवून आंतून भागवतासारख्या ग्रंथांतील खोट्यानाट्या गोष्टींचीं पुराणें अज्ञानी शूद्रांस सांगून त्यांचीं मनें भ्रष्ट करून त्यांनीं त्या बळीच्या मतानुयायी लोकांच्या वाऱ्यासदेखील उभे राहूं नये म्हणून उपदेश करून उगीच तरी बसले? नाहीं. पण त्यांनीं संधी साधल्याबरोबर त्याच ग्रंथांतील भाकड दंतकथा सांगून एकंदर सर्व अज्ञानी लोकांच्या मनांत इंग्रजी राज्याचा द्वेष भरवून त्यांनीं या देशांत मोठमोठालीं बंडें उपस्थित केलीं नाहींत काय?

धों०–होय, कारण आजपावेतों जीं जीं कांहीं मोठमोठालीं बंडें झालीं, त्यामध्यें आंतून किंवा बाहेरून मुख्य अग्रेसर भटजी नाहींत असें बंडच सांपडत नाहीं. पहा–उमाजी रामोशाच्या बंडांत काळ्या पाण्याची शिक्षा झालेला धोंडोपंत सांपडतो–त्याचप्रमाणें कालच्या थोरल्या चपाती गूढ बंडांत परदेशी भटपांडे, कोंकण्या नाना, तात्या टोप्या वगैरे अनेक देशस्थ भटजी सांपडतात.

जो०–परतु त्याचप्रमाणें शूद्र संस्थानिक शिंदे, होळकर हे नानाचे कांहीं अंशीं चाकरीच्या संबंधानें नातेवाईक असतां, त्यांनीं त्या बंडखोराची काडीमात्र पर्वा न करितां तसल्या संकटकाळीं आमच्या इंग्रज सरकारास किती मदत केली, हेंही पहा ! असो. तें भटांनीं उपस्थित केलेलें बंड मोडण्याकरितां आमच्या सरकारास कर्ज झालें असेल खरें व तें कर्ज आदा होण्याच्या भरीस प्रथम पर्वतीसारिखीं निरर्थक संस्थानें न घालतां आमच्या सरकारनें नवीन कर कोणावर बसविला?

अपराधी, निरपराधी रयतेची आवडनिवड न करितां एकंदर सर्व रयतेवर बसविला, हें बरें केलें; परंतु तो कर या बापुड्या अज्ञानी शूद्रांवर मुकरर करण्याचें काम आमच्या अति शहाण्या सरकारनें कोणाकडे सोपिलें? शूद्र संस्थानिकांनीं आपल्या जातीच्या नानास यथाकाळीं मदत केली नाहीं, सबब आंतल्या आंत तरफडून त्यास शिमग्यांतील संस्कारासहित आशिर्वाद देणाऱ्या, त्रिकाळ स्नान करून शुद्ध होणाऱ्या, द्रव्य चुकलों, ब्रह्मनिष्ठ भटजी कुळकर्ण्याकडेस सोंपिलें. अरे, या कर्मनष्ट ग्रामराक्षसांकडे त्या मूळ ब्रह्मराक्षसानें सरकारी दप्तराचें काम सोंपल्या दिवसापासून त्यांनीं शूद्रांचा पिच्छाच सोडला नाहीं. तथापि मध्यें एकदां मुसलमान राजांनीं सर्व गांवच्या पशुपक्षांचे गळे सुरीनें कापून त्यांस हलाल करण्याचें काम आपल्या जातीच्या मुलान्याकडेस सोंपिलें, या पटाईत भटजींनीं लेखणीनें शूद्रांचे गळे कापण्यांत मुलान्यास मागें हटविलें. यास्तव सर्व लोकांनीं सरकारची वाट न पाहतां या ग्रामराक्षसांस "कलमकसाई" अशी पदवी दिलेली अद्याप चालू असून आपलें शहाणें सरकार, त्यांच्या इतर सर्व कामगारांसारख्या बदल्या न करितां त्यांच्या फक्त संमती घेऊन अज्ञानी लोकांवर कर मुकरर केल्याबद्दल निटिशी तयार करून पुढें त्याच कुळकर्ण्यांस सर्व लोकांच्या घरोघर जाऊन त्यांच्या भेटी घेऊन नोटिशी वांटण्याचें काम सोंपतें. नंतर त्या नोटिशी पोंहचवून भेट घेणाऱ्या कुळकर्ण्यांच्या फक्त संमती घेऊन सरकार त्यांपैकीं कित्येक निटिशी रद्द करून अज्ञानी लोकांचा कर बहाल करतें. याला म्हणावे तरी काय !

धों०–असें करण्यापासून कुळकर्ण्यास कांहीं फायदा होत असेल काय?

जो०–त्यापासून कुळकर्ण्यास कांहीं फायदा होतो किंवा नाहीं हें त्यांचें मन जाणे; परंतु त्यांस जरी एकाद्या आडदांड खपाट्यापासून कांहीं फायदा होत नसेल; तथापि ते त्यास अशा निटिशी देऊन त्यांची निदान आठ चार दिवसांची खोटी करून त्याची हेलपाट्याखालीं चांगली खोड मोडून त्याजवर आपला चेक बसवून तसल्या कामांत कवडीरेवडीला हात न लावतां बाकीचीं सर्व कामें त्यांनीं शुद्ध बगळ्याच्या परी लक्ष लावून इतक्या निष्ठेनें केली कीं, एकंदर सर्व अक्षरशून्य आबालवृद्धांनीं शंकराचार्यासारखी लक्ष्मीची अशी स्तुति केली कीं, "हे आमच्या सरकारी सरस्वतीबाई, तूं आपल्या कायद्यावरून, अडवून लांच खाणारास व त्याचप्रमाणें लाचार झाल्यामुळें लांच देणारास सारखी शिक्षा देतेस यास्तव तूं धन्य आहेस." तेव्हां तिनें प्रसन्न होऊन कांहीं कुळकरण्यांच्या घरांवर मात्र सतत कित्येक रात्रीं रुपयांची वृष्टी पाडली, म्हणून लोकांत फार गवगवा उठला होता. मग हें खरें असल्यास त्याचा तपास काढून अशा पुण्यशील कुळकर्ण्यांस पालख्या न मिळल्यास भलत्या एकाद्या वारूवर बसवून त्यास रस्तोरस्तीं मिरविण्याचें काम आपल्या सरकारचें होय.

धों०–अहो, भटांनीं निर्माण केलेल्या चेष्टा मागेच चार बुद्धिमान गृहस्थांनीं कैद करून त्या बळीराजाच्या सेनापतीच्या पाहऱ्यांत दिल्या असून, त्या आतांशी त्या पहारेकऱ्यांच्या नजरा चुकवून अशा कलमकसायांस प्रसन्न होऊं लागल्या. म्हणूनच आतांच्या कित्येक भटांनीं शूद्रांच्या श्रमरूप पट्टीद्रव्यापासून मोठमोठाले विद्वान होऊन त्याविषयीं शूद्रांचें काडीमात्र उतराई न होतां, त्यांनीं

दोन दिवस पाहिजेल तशा मनमौजा मारून अखेरीस मोठा स्नानसंधेशीलपणा डौल घालून आपली वेदमंत्रजादूविद्या खरी आहे, असें एकंदर सर्व अज्ञानी शूद्रांच्या मनावर वजन बसवून, त्यांनीं आपल्या नादीं लागावें म्हणून त्यांनीं शादावलाच्या मागच्या अथवा पुढच्या लिंगापुढें, आम्हीं आपसांत वर्गण्या करून मजूर भटांकडून जप, अनुष्ठान करविल्यामुळें यंदा पाऊस फार पडला व महामारीचा उपद्रव फार कमी झाला, असें त्यांनीं शेवटल्या दिवशीं गाड्यावर भाताचे बळी काढून सर्व प्रकारच्या अज्ञानी लोकांस लोणकड्या थापा देऊन, मोठाल्या यात्रा भरवून, त्यांमध्यें प्रथम आपल्या जातीच्या ऐदी भटांस मात्र यथासांग भोजनें देऊन त्यांतून उरलेलें अन्न बाकी सर्व प्रकारच्या अज्ञानी शूद्रांच्या पंक्ती पाडून त्यांतून कोणास निस्ता मुठभर भातच, कोणास निस्तें वरणच आणि पुष्कळांस निसत्या शिमग्याच्या पोळ्याच वाढून त्या सर्वांस तृप्त केल्यानंतर त्यांतून कित्येक भटांनीं त्या अज्ञानी लोकांच्या मनावर आपल्या वेदमंत्रजादूचें वजन बसावें, म्हणून उपदेश करण्याचे सपाटें चालविले आहेत खरे; परंतु ते अशा प्रसंगीं इंग्रज लोकांस प्रसाद घेण्याकरितां आमंत्रण कां करीत नाहींत?

जो०—अरे, अशा होल्याकोल्ह्यांनीं अशीं चार भाताचीं शितें टाकून यू-यू करून जमविलेल्या भटांनीं जरी पल्लोगणती रुद्र करून भों-भों केलें; तथापि त्यांच्यानें आपल्या इंग्रज बहादरास प्रसाद देववेल काय?

धों०—पुरे करा, “तट्टकु टुमणी और तेजीकू इशारा बस है.” यापेक्षां अधिक सूचना करण्याची गरज नाहीं. एकदां “दुधानें पोळलेली ताक फुंकून पीत असते” या म्हणीप्रमाणें.

जो०—बरें, तुझी मर्जी, तसें कां होईना; परंतु आतांचे सुधारलेले भट आपल्या जादूमंत्रविद्येस व तत्संबंधी जपअनुष्ठानास पाहिजेल तितकी कलई देऊन एकंदर सर्व गल्लीकुचींनीं कां भोंकत फिरेनात—त्यांत कोणाचें कांहीं कमी होत नाहीं; परंतु तसल्या लोकांतील आपल्या धन्याच्या कुळास सातारच्या कैद करून ठेवणाऱ्या निमकहरामी बाजीसारख्या पाऊणेआठ भटराजांनीं, रात्रंदिवस शेतीं खपणाऱ्या अज्ञानी शूद्रांच्या श्रमाचा पैसा घेऊन ढमढेऱ्यासारख्या पहिला प्रतीच्या जाहामर्द भटसरदारांस सरंजाम करून दिलेल्या सनदांतील कारणें पाहून फर्स्ट सॉर्ट टरक्कांडसाहेबासारिख्या पवित्र इनाम कमिशनराच्या आंगासदेखील आनंदाचे शहारे उभें राहिले, मग तेथे इतरांचा काय पाड? त्यांनीं पर्वतीसारखीं अनेक संस्थानें स्थापून त्यांमध्यें इतर सर्व जातींच्या आंधळ्या, पांगळ्या, रांडामुंडांची व त्यांच्या पोरक्या अज्ञानी अर्भकांची काडीमात्र पर्वा न करितां, फक्त आपल्या जातीच्या धष्टपुष्ट आळशी भटांस दररोज नानातऱ्हेचीं मिष्टान्न भोजनें घालण्याची वहिवाट घातली. त्याचप्रमाणे त्यांच्या मतलबी ग्रंथांचे अध्ययन करणाऱ्या भटांस यथासांस वार्षिक दक्षिणा देण्याची वहिवाट घातली. हीं सर्व त्यांनीं उपस्थित केलेलीं कृत्रिमें हा काळपावेतों आपल्या सरकारानें तशींच कायम ठेविलीं आहेत. हा त्यांनीं आपल्या शहाणपणाला आणि राजनीतीला मोठा बट्टा लावून घेतल्आ, म्हणून म्हणण्यास कांहीं हरकत आहे काय ! वर लिहिलेल्या पोकळ खर्चांपासून भटांखेरीज बाकीच्या सर्व लोकांस काडीमात्र फायदा न होतां, हे

फुकटचें खाऊन माजलेले हे कृतघ्न पोळ, उलटे आपल्या अज्ञानी शूद्र दात्यांस चेटकी धर्मांच्या वापीनें आपले पाय धुवून त्याचें पाणी मात्र त्यांस पाजितात. अरे, या कर्मनिष्ठ भटांच्या पूर्वजांनीं त्यांच्या धर्मशास्त्रांस आणि मनुसंहितेंतील कित्येक वाक्यांस हरताळ लावून अशीं नष्ट कर्में कशीं केलीं? आतां तरी त्यांनीं शुद्धीवर येऊन या कामीं आपल्या भोळ्या सरकारचें कांहीं न ऐकतां, पर्वती वगैरे संस्थानांवरच्या शूद्रांच्या घामाच्या पोळ्या कोणी भटांनी खाऊं नयेत, म्हणून एक मोठी लठ्ठ सार्वजनिक भटसभा स्थापून तिच्या साहृयानें याविषयीं बंदोबस्त केल्याबरोबर त्यांच्या ग्रंथांचें कांहीं ना काहीं तरी पुनर्विवाह उत्तेजकमंडळीवर वजन पडेल; परंतु त्यांनीं अशा मोठमोठ्या आडनांवाच्या सभा काढून त्यांमध्यें आपल्या डोळ्यांतील मुसळ काढण्याचें काम एकीकडेस ठेवून सरकारच्या डोळ्यांतील कुसळ अज्ञानी जनास दाखवून तें काढण्याविषयीं त्यांस भरीस घालूं नये. "लंगडी ती लंगडी आणि गांवखुरींही चरेना" याला म्हणावे तरी काय? त्यांनीं आतां आमच्या आज्ञानानें गांजलेल्या सर्व शूद्रांस त्या बळीराजाच्या पवित्र आधारावरून त्यांच्या कृत्रिमी खोट्या दास्यत्वापासून मुक्त करणाऱ्या अमेरिकन, स्कॉच आणि इंग्लिश बांधवांस कडकडून भेटेतोंपर्यंत मध्येंच कांहीं धांदल करण्याच्या भरीस पडूं नये. आतां पुरे झाल्या त्यांच्या खटपटी; आतां धिक्कार असो त्यांच्या चपातींतील आणि वरणभातातील गूढास.

भाग १२ वा

वतनदार भट कुलकर्णी, युरोपीयन लोकांचे वसाहतीची जरूरी, विद्याखात्याच्या तोंडावर कालोखाचा डाग, युरोपियन कामगारांची अक्कल गुंग कशी होते इत्यादिकांविषयीं.

धों०–असो, परंतु आपण पूर्वीं म्हणालां कीं, बाकी एकंदर सर्व खात्यांत भट पडले नाहींत असें एकसुद्धां सरकारी अथवा घरगुती खातें सांपडत नाहीं. तर या सर्वांमध्यें मुख्य भटजी कोण?

जो०–वतनदार भट कुळकर्णी होत. ह्यांच्या कपटाविषयीं बहुतेक दयाळू युरोपियन कलेक्टरांस अज्ञानी शूद्रांची दया येऊन त्यांनीं सरकारास रिपोर्टामागें रिपोट करून एकंदर सर्व कायद्यांमध्यें कुळकर्ण्यास बंदोबंदी खिळून, त्यांस नानाप्रकारचे कोलदांडे घालून, त्यांच्या तोंडास मजबूत मुस्कीं घातलीं आहेत. तथापि या कलमकसायांचें त्यांच्या मतलबी धर्माच्या संबंधानें अज्ञानी शूद्रांवर वजन असल्यामुळें हे सैतानासारिखे आपल्या धर्माच्या आडून उघड चावडींतील भर कचेरींत बसून त्या बळीच्या मतांची निंदा करून अज्ञानी शूद्रांचीं मनें भ्रष्ट करीत नाहींत काय? असें जर नाहीं म्हणावें, तर शूद्रांस मुळींच वाचतां आणि लिहितां येत नाहीं, तर मग ते कशावरून अथवा

कोणापासून त्या मतांचा इतका द्वेष करण्यास शिकले? याविषयी तुला कांहीं दुसरीं कारणें ठाऊक असल्यास कळूं दे. इतकेंच नव्हे, परंतु संधी पाहून त्याच चावडींत बसून सरकारी कायद्यांतील भलतें एखादें कलम घेऊन त्यावर नानातऱ्हेचे कारतुसी कुतर्क घेऊन शूद्रांनीं सरकारचा द्वेष करावा म्हणून त्यांस चोरून धडे देत नसतील काय? व त्यांपैकीं एक काना अथवा मात्रा शूद्र आपल्या डोळस सरकारच्सा कानांवर घालण्यास थरथरां कापत (Chapter IV, The Sepoy Revolt by Henry Mead.) नसतील काय? कारण एकंदर सर्व वरच्या कचेऱ्यांतील भटकामगार त्यांचे जातवाले पडले. यास्तव आतां तरी आपल्या सरकारानें शुद्धीवर येऊन प्रथम हरएक खेड्यांनी निदान एक एक तरी इंग्लिश अथवा स्कॉच गृहस्थास, त्यांच्या निर्वाहपुरतीं गतकुळी शेतें इनाम देऊन, त्यावर उपदेशकांचें काम सोंपून त्यांनीं फक्त त्या त्या गांवच्या एकंदर सर्व कच्चा हकीकतीविषयीं निदान वर्षांतून एकतरी रिपोर्टं सरकारास करीत जावा, असा कायदा करून बंदोबस्त केल्यास पुढें एखाद्या काळीं नानासारख्या भटास पुन: एखादे बंड उपस्थित करण्याची जरूरी पडल्यास त्यानें एखाद्या पिराच्या पुढच्या लिंगाची यात्रा जमवून तींत सारभाताच्या ऐवजीं तयार केलेल्या गूढ चपात्या एकंदर सर्व गांवोगावीं नेमलेल्या वेळीं एकदम पोंहचवून तो प्रसाद अज्ञानी शूद्रांकडून आपल्या सरकारास पासलें पाडून त्यांच्या मुखांत घालण्याच्या कामीं, हा वतनदार कुळकर्ण्याचा एकोपा बिलकूल उपयोगी पडणार नाहीं. आणि तसें केल्याशिवाय एकंदर सर्व अज्ञानी शूद्रांचे पाय थारींच लागणार नाहींत. इतकेंच नव्हे, परंतु जेव्हां ते युरोपियन उपदेशक एकंदर सर्व शूद्रास खरें ज्ञान सांगून त्यांचे डोळे उघडतील, तेव्हां ते या ग्रामराक्षसांच्या वाऱ्यासदेखील उभे राहाणार नाहींत. दुसरें असें कीं, सरकारनें पाटीलकीसहित कुळकर्ण्याचे कामाची परीक्षा घेऊन, तें काम एकाच जातीकडे सोपवूं नये, म्हणजे पलटणीसारखा या कामीं कांहीं आयास न पडतां एकदम बंदोबस्त होऊन सर्व लोकांस विद्या शिकण्याची गोडी सहजासहज लागेल. पाहिजे असल्यास आमच्या दयाळू सरकारनें विद्याखात्याकडील पोकळ खर्च एकदम बंद करून तो सर्व पैसा कलेक्टरखात्यांत जमा करून दर एक युरोपियन कलेक्टराकडून जॉरविससाहेबासारिखा, पक्षपात न करतां सर्व जातींच्या लोकांतील हुशार मुलांतून कांहीं मुलें निवडून काढून त्यांस फक्त जाडेंभरडें अन्नवस्त्र पुरवून त्यांच्याकरितां दरएक कलेक्टराच्या बंगल्याशेजारी शाळा घालून त्यांची पाटील, कुलकर्णी आणि पंतोजीच्या कामांत परीक्षा घेऊन त्यांस तीं कामें सोपूं लागल्याबरोबर एकंदर सर्व कुळकरण्यांच्या जुटास, बदनाम नानासारिख्या भटांच्या उपयोगीं न पडतां, ते अज्ञानी शूद्रांचीं वतनें फसवून घेत असल्यास व त्या लोकांत नानातऱ्हेचे तंटे उपस्थित करीत असल्यास त्यांस तसें करण्याची फुरसतच सांपडणार नाहीं. आजपावेतों लक्षावधी रुपये विद्याखात्याकडे जरी खर्ची पडले, तथापि त्यांपासून शूद्रांच्या समाजाच्या मानाप्रमाणें त्यांच्यांत विद्वान लोकांचा भरणा वाढला नाहीं. इतकेंच नव्हें, महार, मांग आणि चांभार यांपैकीं कोणी एक-एक शिकलेला कामगार आढळत नाहीं. मग तेथें एम. ए. अथवा बी. ए. औषधास मिळण्याची मारामार. अरेरे ! या आपल्या सरकारच्या येवढ्या दिगंबर विद्याखात्याच्या गोऱ्या तोंडावर या काळ्या तोंडाच्या

भटपंतोजींनीं हा केवढा काळोखाचा डाग लाविला? अरे हीं, "कडुकारली" आमच्या सरकारनें इतकीं तुपांत तळून साखरेंत घोळून मळलीं, तथापि त्यांनीं आपला जातिस्वभाव न सोडितां तीं अखेरीस कडूचीं कडूच राहिलीं.

धों०–बरें, हे कुळकर्णी अज्ञानी शूद्रांचीं वतनें कशीं फसवून घेत असतील?

जों०–ज्या शूद्रांस मुळींच वाचितां आणि लिहितां येत नाहीं, अशांस कित्येक कुळकर्णी गांठून त्यांचे आपण सावकार होऊन त्यांजपासून जेव्हां गहाणखतें वगैरे दस्तऐवज लिहून घेतात, त्यावेळीं ते आपल्या जातीचे लेखक मिलाफी करून त्यांत एक तऱ्हेच्या शर्ती लिहून आणि त्या अज्ञानी शूद्रांस भलतेंच कांहींतरी वाचून दाखवून त्यांचे हात लेखणीस लावून खतें पुरीं करून पुढें कांहीं दिवसांनीं या कपटानें लिहिलेल्या शर्तीप्रमाणें त्यांचीं वतनें घशांत टाकून ढेकर देत नसतील काय?

धों०–बरें, हे जात कलमकसाई, अज्ञानी शूद्रांत कोणते प्रकारचे तंटे उपस्थित करीत असतील?

जों०–शेतें, बांध वगैरेसंबंधीं–पोळा आणि शिराळशेट यांच्या डावीउजवीसंबंधीं आणि होळीची पोळी आधीं लावण्यासंबंधीं सर्व तंटे अज्ञानी शूद्रांत उपस्थित करण्याच्या आरंभी भट कुळकर्णी नाहींत, असे कांहीं तंटे तू दाखवूं शकशील काय?

धों०–बरें, असे तंटे उपस्थित करण्यापासून या कसायांच्या पदरांत काय पडत असेल?

जों०–अरे, कित्येक घरंदाज अज्ञानी शूद्रांची घराणीं ईर्षेस पेटून एकमेकांशीं लढत असतां, आंतून या कलमकसायांसहित दुसऱ्या भटकामगारांचीं घरें शेकारतां शेकारतां धुळीस मिळाले नसतील काय? अरे, या कसायांच्या नारदशाईमुळें मुलकी फौजदारी आणि दिवाणी खात्यांत आतोनात खर्च फुगून त्यांतील बहुतेक कारकून मामलेदारांसहित चिटणिसांनीं आपल्या ऐन **"तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात"** या अस्सल बीजमंत्रास हरताळ लावून त्याबद्दल त्यांनीं "चिरी मिरी देव, चिरी मिरी देव" या यवनी गायत्रीचा उपदेश त्या पवित्र भटमुल्लापासून घेतल्यामुळें भटवकीलांची दलाली वाढून ते मोठमोठ्या चारटांत बसून पोळासारिखे डुरक्या फोडीत फिरतात का नाहीं? याखेरीज मुनसफ नबाबांचे सरंजाम किती वाढले आहेत, याची बेरीज दे. इतकाही बंदोबस्त असून गरीब लोकांस न्याय तरी स्वस्त पडून वेळेस तरी मिळतो काय? यामुळें एकंदर सर्व खेड्यापाड्यांनींसुद्धां एक जगप्रसिद्ध म्हण पडली आहे. ती अशीं कीं, सर्व खात्यांत ब्राह्मण कामगारांच्या हातांवर अमुक तमुक केल्याशिवाय ते आपल्या गरिबांच्या कामास हातच लावीत नाहींत. "त्यांच्या डोमल्यावर घालायला कांहीं तरी बरोबर घ्या, तेव्हां बाहेर निघा."

धों०–असें होत असल्यास खेड्यांतील शूद्रलोक युरोपियन कलेक्टरांच्या एकांतीं गांठीं घेऊन त्यांस आपलीं गाऱ्हाणीं कां सांगित नाहींत?

जों०–अरे, ज्यांस ओची गांड कशी फोडावी हें मुळींच ठाऊक नाहीं तर तसल्या भेकड भाउल्यांस अशा थोर कामगारांसमोर उभे राहून त्यांस आपलीं गाऱ्हाणी आणि तीं शिस्तवार सांगण्याची केवढी पंचाईत? तशांतून एकाद्या लंगोट्या बाहदरानें छातीचा कोट करून एकाद्या बुटलेराच्या

मदतीनें युरोपियन कलेक्टरास एकांतीं गांठून त्याच्यासमोर उभे राहून "माझी दाद लागत नाहीं" इतके चार शब्द बोलल्याची या कलमकसायांस बातमी लागली कीं पुरे, मग त्या दुर्दैव्याचें नशीबच फुटलें म्हणून समजलें पाहिजे. कारण ते कलेक्टराच्या कचेरींतील आपल्या जातीच्या भटचिटणिसांपासून तों रेव्हिन्यूच्या अथवा जज्जाच्या सर्व भटकामगारांपावेतों आंतल्या आंत त्या यवनी गायत्रीची वर्दी फिरवून लागलीच आर्धे कलमकसाई नानातऱ्हेच्या दाखल्यांसहित पुरावे घेऊन वादीचे साक्षीदार आणि आर्धे कसाई वादीविरुद्ध नानातऱ्हेच्या दाखल्यांसहित पुरावे घेऊन प्रतिवादीचे साक्षीदार होऊन, त्यांच्या तंट्यांत इतका गोंधळ करून टाकितात कीं, त्यांत सत्य काय आणि असत्य काय, हें निवडून काढण्याकरितां मोठमोठे विद्वान युरोपियन कलेक्टर आणि जज्ज आपली सर्व अक्कल खर्च करितात, तथापि त्यांस त्यांतील कधीं कधीं काडीमात्र गुह्य न कळतां ते उलटे त्या गाऱ्हाणें केलेल्या लंगोट्यांसच "तू मोठा तरकटी आहेस" असें अखेरीस सांगून त्याच्या हातांत नारळाची आई देऊन त्यांस शिमगा करण्याकरितां त्याचे घरीं पाठवीत नसतील काय? शेवटीं ह्या सर्व भटकामगारांच्या अशा कसबामुळें कित्येक लंगोट्यांनी आपली या सरकारांत दादच लागत नाहीं, सबब आपले प्राणघात करून घेतले नसतील काय? कित्येकांनीं दरवडेखोरांचे धंदे करून आपल्या जिवांस मुकले नसतील काय? कित्येकांनीं आपल्या मनांत अतिशय संताप करून घेतल्यामुळें वेडे झाले नसतील काय? आणि कित्येकांनीं आपल्या दाढ्या वाढवून अर्धवेड्यासारखे होऊन रस्त्यांत जो भेटेल त्यास आपलीं गाऱ्हाणीं सांगत फिरत नसतील काय?

भाग १३ वा

मामलेदार, कलेक्टर, रेव्हिन्यु, जज्ज आणि इंजिनियरखात्यांतील भट कामगार, इत्यादिकांविषयीं.

धों०—यावरून भट मामलेदार असल्यामुळें ते कांहीं अज्ञानी शूद्रांचें नुकसान करितात काय?
जो०—आजपर्यंत जे भट मामलेदार झाले त्यांपैकीं कित्येक आपल्या वाईट आचरणामुळें सरकारचे गुन्हेगार ठरून सजेस प्राप्त झाले. ते आपलें काम करीत असतां इतके कुनीतीनें वागत व गरीबगुरीब लोकांवर जुलूम करीत कीं, त्याचा एक ग्रंथ होईल. अरे, या पुण्यासारख्या शहरांत भटमामलेदार, कुळकर्ण्यांपासून आणलेली लायकी दाखविल्याशिवाय मोठमोठ्या सावकारांचीदेखील हमी कबूल करीत नाहींत; मग तेथें गरीबगुरीबांची दाद कोठून लागणार ! अरे, हे कुळकर्णी तें लायकी तिकीट देतांना आपला देव्हारा घुमवित नसतील काय? त्याचप्रमाणें या शहरची म्युनिसिपालिटी, कोनी एकाद्या घरवाल्यास त्याच्या जुन्या शेतखान्याच्या जाग्यावर नवा शेतखाना, भट मामलेदारांच्या द्वारें त्या पेठेच्या कुळकर्ण्याचा अभिप्राय पाहिल्याशिवाय बांधू देत नाहीं. अरे, त्या कुळकर्ण्याजवळ त्याच्या पेठेचा नकाशा असून, ज्यांत एकंदर सर्व नवी खरेदी

करणारांचीं नांवे सामील करून साल दरसाल त्याची प्रत मामलेदाराच्या दप्तरी दाखल्याकरितां ठेवण्याची चाल नसून, कुळकर्ण्याचा त्या जाग्याविषयीं अभिप्राय खरा तरी कशावरून समजावा? या सर्व कारणांवरून असा संशय येतो कीं, भट मामलेदारानें आपल्या जातीच्या कलमकसायांचें कांहीं तरी त्यांत हीत व्हावे, म्हणून ही वहिवाट चालू ठेविली असावी. यावरून तूंच विचार करून पहा कीं, अशा युरोपियन लोकांच्या वस्तिशेजारच्या पुणें शहरांत भटमामलेदार जर अशी झोटिंगबादशाई करून आपल्या जातीच्या कलमकसायांची पोळी पिकवितात, तर खेड्यापाड्यांत त्यांचा काय जुलूम असेल बरें? असें जर नाहीं म्हणावे तर आपण बहुतेक खेड्यापाड्यांतील अज्ञानी शूद्रांच्या झुंडी बगलेंत दप्तरें मारून भटकामगारांच्या नांवानें हकल्या मारून भटकत फिरतांना पहातों, त्या सर्वच खोट्या असतील काय? त्यांतून कोणी म्हणतो, भट कुळकर्ण्याच्या खटपटीमुळें भटमामलेदारानें माझी अर्जी वेळेस घेतलीच नाहीं, सबब प्रतिवादीनें माझे सर्व साक्षीदार फोडून उलटा मजजवळूनच फैल जामीन घेवविला. कोणी म्हणतो, भटमामलेदारानें माझी अर्जी घेऊन हा काळापावेतों दाबून ठेवून प्रतिवादीची मात्र अर्जी दुसरे दिवशीं घेऊन, त्याच्याकडून माझ्या चालत्या वहिवाटीस खो घालून मला असें भिकारी केलें. कोणी म्हणतो, भटमामलेदारानें मी बोलल्याप्रमाणें माझी जबानी लिहिलीच नाहीं आणि पुढें त्याच जबानीवरून माझ्या सर्व तंट्याचा असा गोंधळ करून टाकिला कीं, आतां मला वेड लागण्याची वेळ आली आहे. कोणी म्हणतो, माझ्या प्रतिवादीनें भटमामलेदाराच्या सूत्रानें माझ्या चालत्या वहिवाटीस लाथ मारून त्यानें माझें शेतांत आपल्या पाभारी घातल्याबरोबर मी त्या भटमामलेदाराकडे जाऊन त्यास मोठ्या नम्रतेनें जमिनीस हात लावून मुजरा केला व त्याच्याशीं एक चकार शब्द न बोलतां फक्त त्याच्या हातांत माझी अर्जी देऊन मी तसाच चार पांच पाउलें हटून आपले दोन्ही हात जोडून त्याच्यासमोर दीन वदन करून थरथरां कांपत उभा राहिलों, इतक्यांत त्या यमानें माझ्याकडे खालवर पाहून लागलीच ती अर्जी माझ्या आंगावर फेंकून देऊन मी कोडताची बेअदबी केली अशा कारणांवरून उलटा त्यानें मलाच दंड केला. तो दंड मला देण्याची ऐपत नसल्यामुळें मला कांहीं दिवस कैदेंत रहावे लागलें. इकडेस प्रतिवादीनें माझें नांगरून डोंगरून वजीवलेलें शेत पेरून आपल्या ताब्यांत घेतल्यामुळें म्यां कलेक्टरसाहेबास दोनतीन अर्ज्या केल्या; परंतु त्या सर्व अर्ज्या तेथील भटचिटणिसानें कोणीकडेस दाबून टाकिल्या आहेत त्यांचा थांगच लागत नाहीं, याला करावें तरी काय? कोणी म्हणतो, भटचिटणिसानें माझा अर्ज कलेक्टरास वाचून दाखवितेवेळीं त्यांतील मुख्य मारू कलम गाळून त्याजकडून भटमामलेदारानें केलेला निकाल कायम करविला. कोणी म्हणतो, माझ्या अर्जावरून कलेक्टरानें आपल्या मुख जबानीनें लिहिण्यास सांगितलेल्या हुकुमाविरुद्ध तेथील भटचिटणिसानें मजकूर लिहून, वाचतांना मात्र कलेक्टरास त्याच्या सांगण्याप्रमाणें अक्षरश: वाचून दाखवून निकालावर त्याची सही घेऊन, तो निकाल जेव्हां मला मामलेदाराच्यामार्फत मिळाला, तेव्हां मी आपल्या कपाळावर हात मारून म्हणालों कीं, हे ब्राह्मणकामगार आपला पण सिद्धीस नेल्याशिवाय उगीच बसत नाहींत. कोणी म्हणतो, माझी

जेव्हां कलेक्टरसाहेबांजवळ दाद लागेना, तेव्हा म्यां रेव्हिन्युसाहेबाकडे दोन तीन अर्ज पाठविले; परंतु ते सर्व माझें अर्ज तेथील भटकामगारांनीं खटपट करून त्या साहेबाकडून पुन: कलेक्टराच्याच अभिप्रायाकरितां परत पाठविले. नंतर कलेक्टराचे भटकामगारांनीं माझे सर्व कागद उलटेपालटे करून कलेक्टरसाहेबास वाचून दाखवून, मी मोठा तकरारी आहे म्हणून माझ्या अर्जाच्या पाठीवर त्याजकडून अभिप्राय देववून रेव्हिन्युसाहेबाची समजूत काढली. आतां येथें करणारानें करावे तरी काय ! कोणी म्हणतो, जज्जसाहेबानें मात्र माझा खटला सुरू होतांच, त्याच्या शिरस्तेदारानें मध्यें कोठें तोंड घातल्याबरोबर तो साहेब म्हणाला, "चूप, मध्यें बोलूं नको." नंतर त्यानें माझे कागद स्वत: वाचून पाहिले; परंतु त्या कागदाला तो काय करील बापुडा ! कारण पूर्वीच्या एकंदर सर्व कलेक्टर कचेरींतील भटांनीं, कुळकर्ण्याच्या सूचनेप्रमाणें माझ्या सर्व खटल्याचें स्वरूपच बदलून टाकिलें होतें. कोनी म्हणतो, आजपावेतों एकंदर सर्व भटकामगारांच्या देवपुजेच्या खोलींतील ठरावाप्रमाणें त्यांचीं घरें भरितां भरितां माझीं घरें गेलीं, दारें गेलीं, शेतें गेलीं, पोतीं गेलीं आणि माझ्या घरांतील सर्व चीजवस्तू जाऊन बायकोच्या आंगावर फुटका मणीसुद्धां राहिला नाहीं. शेवटी आम्ही सर्व तडाडा उपाशीं मरूं लागलों, तेव्हां माझ्या धाकट्या भावंडांनीं बिगाऱ्याचा धंदा पत्करून ते सडकेच्या कामावर टोपलीं वाहण्यास जाऊं लागले. तेथेही सर्व भटजीसाहेब काडीच्या कामाला हात न लावितां, फक्त दररोज सकाळीं व संध्याकाळीं एकदां फैलावर जाऊन हजिरी घेतल्याबरोबर भलत्या एखाद्या मऱ्हाठी वर्तमानपत्रांतील इंग्रज सरकारची अथवा त्यांच्या धर्माची निंदा केली असेल, त्याचा गोषवारा जातां बिगाऱ्यास सांगून बिऱ्हाडीं परत जातात व त्याबद्दल सरकारही त्या बिगाऱ्यापेक्षां ज्यास्ती दुपटीच्यावर पगार देत असून एकाद्या बिगाऱ्यानें पगार झाल्याबरोबर त्याची मुठ गार केली नाहीं, कीं लागलीच ते दुसऱ्या दिवसापासून आपल्या वरच्या साहेबास त्या बिगाऱ्याविषयीं नानातऱ्हेच्या चाहड्या सांगून त्याचे खाडें मांडतात. इतकेंच नव्हें, परंतु कोणी भटजी त्यास म्हणतो, अरे, तूं सरकारी काम संभाळून पत्रावळीकरितां वडाचीं पानें व थोडेसें भेंड संध्याकाळीं घरीं येतांना माझ्या बिऱ्हाडीं आणून टाक. कोणी म्हणतो, त्या आंब्याची फांदी तोडून रात्रीं माझ्या बिऱ्हाडी आणून टाक. कोणी म्हणतो, तिरगुळाची नजर चुकवून मला थोडीशीं पानें आणून दे. कोणी म्हणतो, आज रात्रीं गांवांत मी त्या देवघेव करणाऱ्या बोडकीच्या घरीं फराळास जाणार आहें, यास्तव तूं आपली भाकर खाल्ल्याबरोबर माझे बिऱ्हाडीं येऊन माझ्या कुटुंबास सर्व रात्र सोबत देऊन तेथेंच निजून रहा, परंतु दुसरे दिवशीं फैलावर हजर रहाण्यास चुकूं नको, कारण उद्यां संध्याकाळींच थोरले इंजिनियरसाहेब आपलें काम पहाण्याकरितां येथें येणार आहेत म्हणून रावसाहेबांनीं लिहून पाठविलें आहे. असे नानातऱ्हेचे भटांचे आंतले (याजविषयीं या पुस्तकाचे शेवटीं इंजिनियरखात्यावर जो पवाडा लिहिला तो पहा.) त्रास मला माझे भाऊ घरीं गेल्याबरोबर सांगून खळाखळां डोळ्यांतून पाणी गाळतात. काय करू हो दादा, हे सर्व भटजी अठरा वर्णांचे गुरू पडले, यांनीं कसेंही आचरण केलें. तथापि शुद्रानें त्याचा तोंडानें उच्चार करूं नये, असें आपलीं शास्त्रें बोंबलतात. माझा उपाय खुंटला. नाहीं तर म्या कधींच इंग्रजी बोलावयास शिकून एकंदर

सर्व ब्राह्मणांच्या ठकबाजा साहेबलोकांस सांगून त्यांच्याकडून या गुलामांच्या खोडी मोडल्या असत्या. याखेरीज एकंदर सर्व इंजिनियरखात्यांतील भटकामगारांच्या लुच्चेगिऱ्या कंत्राटदार लोक इतक्या सांगतात कीं, त्यांचा एक स्वतंत्र ग्रंथच होईल, यास्तव तूर्त त्याविषयीं पुरें करितों. सारांश वर लिहिलेल्या गाऱ्हाण्यांपैकीं कांहीं खरें असल्यास त्याजविषयीं बारीक शोध ठेवून त्याचा बंदोबस्त करणें हा आमच्या सरकारचा धर्म होय.

भाग १४ वा

युरोपियन कामगारांचा निरुपाय, खोतांचें वर्चस्व, पेन्शन घेऊन निर्वेध झालेल्या युरोपियन कामगारांनीं सरकारांत गांवोगांवच्या हकीगती कळविण्याची जरूरी, धर्म आणि जात्याभिमान इत्यादिकांविषयीं.

धों०–असे जर अनर्थ एकंदर सर्व खात्यांत भटकामगारांचा भरणा असल्यामुळे घडून येत असतील, तर युरोपियन कलेक्टर काय करून असतात? ते या सर्व ब्राह्मणांच्या लुच्चेगिऱ्यांविषयीं सरकारास रिपोर्ट कां करीत नाहींत?

जो०–अरे, या भटकामगारांच्या कसबामुळें त्यांच्या टेबलावर इतकें काम सांचलें असतें कीं, त्यांपैकीं कित्येक जरूरीच्या कामाचा निकाल करून फक्त मरीठी कागदांवर सह्या करितां त्याच्या नाकास नळ येतात. त्या बिचाऱ्यांनीं या सर्व अनार्थांचा पक्का शोध काढून त्याविषयीं सरकारास रिपोर्ट तरी केव्हां करावे? इतकेंही असून मी असें ऐकतों कीं, कोंकणातील बहुतेक दयाळू युरोपियन कलेक्टरांनीं अज्ञानी शूद्रांवरचे भट-खोतांचे जुलूम नाहींसे करावेत, म्हणून त्यांनीं अज्ञानी शुद्रांबद्दल स्वत: खोतभटजीचे प्रतिवादी होऊन ते सरकारांत त्याविषयीं खटपट सुरू करीत आहेत; इतक्यांत एकंदर सर्व भट-खोतांनीं अमेरिकन स्लेव्ह होल्डरचा कित्ता घेऊन आपल्या मतलबी धर्मांच्या साह्यानें अज्ञानी शूद्रांस सरकारच्या उलट उपदेश केल्यामुळें, बहुतेक अज्ञानी शूद्रांनीं, उलट्या युरोपियन कलेक्टरांवर कंबरा बांधून सरकारास असें म्हणाले कीं, आम्हांवर जो खोतभटजींचा अधिकार आहे तो तसाच राहूं द्यावा, येथें मात्र खोतभटजींनीं सैतानासारिखें अज्ञानी शूद्रांस हातांत घेऊन आपल्या भोळ्या सरकारास अज्ञानी शूद्रांच्या मररूप शहास गुंतवून त्या परोपकारी युरोपियन कलेक्टरावर कशी प्यादेमात करण्याची वेळ आणली आहे, ती पहा.

धों०–असें जर अज्ञानी शूद्र, भटांच्या उपदेशावरून आपलें चहूंकडून नुकसान करून घेतात, तर यावरून पुढें एकाद्या काळीं त्यांनीं भटांचें ऐकून सरकारच्या टोपीवर धप्पा मारण्याकरितां आपले हात उचलल्याबरोबर त्यांचें केव्हढें नुकसान होणार आहे? कारण शूद्रांस भटांच्या दास्यत्वापासून मुक्त होण्याची अशी संधी पुन: येणें फारच कठीण. यास्तव शूद्रांच्या हातून असे अनर्थ घडून येऊं

नयेत, म्हणून तुम्हांस कांहीं उपाय सुचत असल्यास, अज्ञानी शूद्रांस सांगून तर फळच नाहीं, परंतु आपल्या दयाळू सरकारास एकदां तरी कळवून पहा. याउपर शूद्रांच्या कंबख्तीनें डेरेच दिले असल्यास त्याला तुम्ही तरी काय कराल?

जो०—याला उपाय, आपल्या दयाळू सरकारनें प्रथम भट समाजांच्या संख्याप्रमाणानें एकंदर सर्व खात्यांत भटकामगार नेमू नयेत, असे माझें मत नाहीं. परंतु त्याच प्रमाणानें बाकी सर्व जातीचे कामगार नच मिळाल्यास सरकारनें त्याऐवजीं फक्त युरोपियन कामगार नेमावेत. म्हणजे एकंदर सर्व भटकामगारांस सरकारसहित अज्ञानी शूद्रांचें इतकें नुकसान करतां येणार नाहीं. दुसरें असें कीं, सरकारनें फक्त ज्या ज्या युरोपियन कामगार नेमावेत. म्हणजे एकंदर सर्व भटकामगारांस सरकारसहित अज्ञानी शूद्रांचें इतकें नुकसान करतां येणार नाहीं. दुसरें असें कीं, सरकारनें फक्त ज्या ज्या युरोपियन कलेक्टरांस महाराष्ट्र भाषा स्वच्छ बोलतां येत असेल, त्या सर्वांस हयातभर पेनशनी देऊन त्यांस येथेंच सर्व खेड्यापाड्यांतून अज्ञानी भेकड बाहूल्या शूद्रांत मिसळून रहाते करून, त्यांजकडून एकंदर सर्व भटकुळकर्णी वगैरे कामगारांच्या कसबांवर चांगली बारीक नजर ठेववावी आणि त्यांच्याकडून हमेशा तेथील एकंदर सर्व कच्च्या हकीगतीवर रिपोर्ट मागवूं लागल्याबरोबर, त्यापासून एकंदर सरकारी शाळाखात्यांतील भटांच्या गुलाबी लबाड्या उघडकीस येऊन थोड्याच दिवसांत एकंदर सर्व शाळाखात्यांतील जी कांहीं अव्यवस्था झाली आहे, तिचा बंदोबस्त होऊन एकंदर सर्व अज्ञानी गांजलेल्या शूद्रांस खरें ज्ञान झाल्याबरोबर ते या भटांच्या कुतर्की अधिकाराचा धि:कार करून आपल्या राणीसरकारचे उपकार कधीं कधीं विसरणार नाहींत अशी माझी प्रतिज्ञा आहे. कारण आम्हां शूद्रांच्या गळ्यांतील दास्यत्वाच्या पट्ट्याचा घट्टा जलदी कोणाच्यानें घांसून काढवणार नाहीं.

धों०—तर मग तुम्हीं लहानपणीं दांडपट्ट्याची आणि गोळी निशाण मारण्याची कसरत कशाकरितां करीत होतां?

जो०—आपल्या दयाळू इंग्रजसरकारास पालथे घालण्याकरितां.

धों०—परंतु तुम्हीं असली दुष्ट मसलत कोठून शिकलां?

जो०—चार सुधारल्या भट विद्वानांपासून. ते याचें कारण (परंतु घरांत चुलीजवळ) असें देतात कीं, आपल्यांतील बहुतेक जातीचे लोक आपल्या अनादिसिद्ध धर्माविषयीं अज्ञानीं असल्यामुळें, आपले सर्व लोकांतील एकी नाहींशी झाली व त्याच्या योगानें आपल्यामध्यें असे नानाप्रकारचे जातिभेद होऊन आपली अशी फुटाफुट झाल्यामुळें इंग्रजांच्या हातीं आपलें राज्य लागलें व ते आतां आपल्या अज्ञानी धर्मभोळ्या लोकांतील बहुतेक लोकांचा देशाभिमान नाहींसा व्हावा म्हणून ते आपल्या मतलबी धर्माचा आधार त्यांस दाखवून त्यांस आपले गुरुबंधु करीत आहेत. यास्तव आपण सर्व जातीच्या लोकांची एकी झाल्याशिवाय या लोकांस आपल्या देशांतून एकदम हाकून देण्याची आपल्यास ताकद येणार नाहीं. आणि तसें केल्याशिवाय आपण सर्व लोकांस आपल्या अनादिसिद्ध धर्मांत थोडासा फेरफार करून, आपली सर्वांची चांगली एकी केल्याशिवाय आपल्यास

अमेरिकन, फ्रेंच आणि रशियन लोकांची बरोबरी करितां येणार नाहीं, असें त्यांनीं मला टॉम्स पेन्स वगैरे ग्रंथकारांच्या पुस्तकांतील कित्येक वाक्यांच्या आधारानें सिद्ध करून दाखविलें. यावरून मी तसले वेडेचार कांहीं दिवस माझ्या लहानपणीं करीत होतों; परंतु पुढें मी जेव्हां त्याच ग्रंथांवरून बारीक विचार करून पाहूं लागलों, तेव्हां या सुधारल्या भटांच्या मतलबी मसलतींचा खरा अर्थ माझ्या ध्यानांत आला. तो असा कीं, आम्ही सर्व शूद्र इंग्रज लोकांचे गुरुबंधु झाल्याबरोबर त्यांच्या एकंदर पूर्वजांच्या कृत्रिमी ग्रंथाचा धिक्कार करूं आणि तेणेंकरून त्यांच्या जात्त्याभिमानाच्या तोंडांत माती पडून त्यांच्यातील तूर्त प्रत्येक ऐदी लोकांस आम्हां शूद्रांच्या श्रमाच्या पोळ्या पोत्या खावयास मिळणार नाहींत. व ब्रम्ह्याच्या बापाच्यानेंसुद्धा असें म्हणवणार नाहीं कीं, शूद्रापेक्षां भट उंच. अरे, ज्या लोकांच्या मूळ पूर्वजासच देशाभिमान हा शब्द मुळींच ठाऊक नव्हता, मग त्या लोकांनीं त्या शब्दाचा असा अर्थ केला म्हणोन त्याचें फारसें आश्चर्य मानूं नये. कारण इंग्रज लोकांनीं मुळींच तो बळीराजा येण्यापूर्वीं देशाभिमान ग्रीक लोकांच्या शाळेंत शिकले; परंतु पुढें जेव्हां ते त्या बळीचे मतानुयायी झाले, तेव्हां त्यांच्यामध्यें तो सदगुण इतका वाढला कीं, त्यांची बरोबरी दुसऱ्या कोणत्याही धर्मांतील स्वदेशाभिमान्याच्यानें करवत नाहीं. पाहिजे असल्यास त्यांनीं आपल्यांतून अमेरिकेंतील बळीचे मतानुयायी जॉर्ज वॉसिंग्टनची जोड द्यावी. कदाचित त्यांच्यानें अशा महापुरुषाची जोड देववतच नसल्यास त्यांनीं फ्रान्सांतील बळीचे मतानुयायी लफटेची तरी जोड द्यावी म्हणजे त्यांस कोणी कुतर्की म्हणणार नाहींत. अरे, या सुधारल्या विद्वानांच्या पूर्वजांस स्वदेशाभिमान जर खरोखर ठाऊक असता, तर त्यांनीं आपल्या पुस्तकांत आपल्या देशबंधु शूद्रांस पशूपेक्षां नीच मानण्याजोगे लेख करून ठेविलेच नसते. ते विष्ठा खाणाऱ्या पशूंचा गोमूत्र पिऊन पवित्र होतात; परंतु ते शूद्राचे हातचें स्वच्छ कारंजाचें पाणी पिण्यास अपवित्र मानितात. बरें, या सुधारल्या विद्वानांच्या पूर्वजांनी ग्रिशियन लोकांच्या पवित्र देशाभिमानाविरुद्ध उपस्थित केलेला अपवित्र देशाभिमान आपल्यास कोणाच्या प्रतापानें समजला? इंग्रज लोकांच्या आणि तसल्या परोपकारी लोकांस म्हणजे आपल्यास भटांच्या दास्यत्वापासून मुक्त करणाऱ्या लोकांस, आपल्या देशांतून हांकून देण्याविषयीं त्या विद्वानांची मसलत कोणाच्यानें घेववेल? असा कोण मूर्ख आहे कीं, ज्याच्यानें आपल्या तारणाऱ्यावर आपला हात उगारवेल? परंतु मी तुला सांगतों कीं, इंग्रज लोक आज आहेत, उद्या नाहींत, ते आपल्या जन्मास पुरतील म्हणोन कोणाच्यानें खास करून सांगवत नाहीं. यास्तव त्या लोकांचें राज्य या देशांत आहे, तोंच आपण सर्व शूद्रांनीं जलदी करून भटांच्या वडिलोपार्जित दास्यत्वापासून मुक्त व्हावे, यामध्यें मोठा शहाणपणा आहे. देवाजीनें एकदां शूद्रांवर दया करून इंग्रज बाहादराच्या हातून भटनानाचें बंड मोडविलें म्हणोन बरें झालें. नाहीं तर त्या शादावलाच्या पुढल्या लिंगापुढें रुद्र करणाऱ्या सुधारल्या भटांनी आजपावेतों कित्येक महारास एकेरी धोतर नेसल्यामुळें अथवा कीर्तनामध्यें संस्कृत श्लोकांचा उच्चार केल्यामुळें काळें पाणी दाखविलें असतें.

भाग १५ वा

सरकारी शाळाखातीं, म्युनिसिपालिटी, दक्षणा प्राइज कमेटी व भट, वर्तमानपत्रकर्त्यांची जूट आणि शूद्रादि अतिशूद्रांच्या मुलांनीं विद्या शिकूं नये म्हणून भट लोकांचा कट इत्यादिकांविषयीं.

धों०—सरकारी शाळाखात्यांतील भटकामगार गुलाबी लबाड्या करतात त्या कोणत्या?

जो०—हल्लीं ज्या पुस्तकाच्या पडोशावरून एकंदर सर्व भटांच्या ग्रंथांतील लबाड्या उघडकीस येऊन त्यांच्या पूर्वजांची मोठी फजिती होणार, या भयास्तव त्यांनीं आपल्या भोळ्या सरकारास कधीं कधीं एकांतीं भेटून व कधीं कधीं वर्तमानपत्राद्वारें नानातऱ्हेच्या गुलाबी मसलती देऊन त्यांजकडून एकंदर सर्व सरकारी शाळाखात्यांतून तसल्या ग्रंथांस हद्दपार केलें, तर पूर्वीच्या अज्ञानी अधिकाऱ्यांनीं चार धर्मभ्रष्ट ढोंग्यांच्या आग्रहामुळें त्या उपदेशाच्या मालकास सुळावर दिलें म्हणून आम्हास तरी कां नवल वाटावे?

धों०—तर यामध्यें सरकारचा दोष काय आहे?

जो०—सरकारचा जर यामध्यें दोष नाहीं म्हणावा तर, सरकारनें ज्या सुधारल्या भटांच्या मसलतीवरून तसल्या पवित्र पुस्तकांस हद्दपार केलें, तर त्या पुस्तकाच्या विरोधी लोकांनीं केलेलीं पुस्तकें सरकारी शाळाखात्यांतून चालू करून त्या लोकांसच शूद्रांचे शाळांत शिक्षक नेमावेत काय? कारण याविषयीं विचार करून पाहिलें असतां असें सिद्ध होतें कीं, जो काळपावेतों तें पुस्तक ज्या प्रतिवाद्यांनीं सरकारी शाळाखात्यांतून हद्दपार करविलें, त्या सर्वांनीं नवीन पुस्तकें केलेलीं एकंदर सर्व सरकारी शाळाखात्यांतून हद्दपार न करवितां, सरकार त्यांस उलटें मोठमोठ्या बक्षीसा देऊन त्या लोकांसच सरकारी सर्व शाळांमध्यें शिक्षक नेमून त्यांस त्या पवित्र पुस्तकाच्या विरुद्ध शूद्रांस तोंडानें उपदेश करण्याची सवड तरी कां देतें? यास्तव आमच्या भोळ्या सरकारच्यानें त्या पवित्र पुस्तकासारखे, एकंदर सर्व सरकारी शाळाखात्यांतून त्या प्रतिवाद्यांस त्यांच्या पुस्तकांसहित हद्दपार करवत जर नाहीं; तर आमच्या सरकारानें कृपा करून एकदम सर्व शाळाखातीं बंद करून आपले घरीं स्वस्थ बसल्यास आम्हां शूद्र विरचा कांहींतरी कर कमी होईल. कारण विद्याखात्यांतील एका मुख्य भटकामगाराच्या निदान दरमहा सहाशें सुर्ती, म्हणजे दरवर्षी (७२००)

सात हजार दोनशें रुपये, पदरीं आवळावे लागतात. आतां सुलतानीचा तर घोरच नाहीं; परंतु असमानी मेहर झाल्यास येव्हढी रक्कम तयार करण्याकरितां शूद्रांच्या किती कुटुंबांस एक वर्षभर रात्रंदिवस शेतीं खपावे लागत असेल बरें ! निदान एक हजार कुटुबें तरी म्हटलीं पाहिजेत कां नको? बरे, या ऎवजाच्या मानाप्रमाणें ह्या ब्रृहस्पतीपासून शूद्रास कांहींतरी उपयोग होतो काय ! अरे, चार आणे दररोज मिळणाऱ्या शूद्र बिगाऱ्यांस उन्हामध्यें सूर्य उगवल्यापासून तों, तो मावळेपर्यंत सडकेवर मातीचीं टोपलीं वाहवीं लागतात. त्याला बाहेर कोठे जाण्यास एक घटकेचीसुद्धां फुरसत होत नाहीं. आणि वीस रुपये दररोज मिळणाऱ्या भटचाकरांस शाळेंत हवाशीर जाग्यांत खुर्ची आसनावर बसून काम करीत असतां त्यांस म्युनिसिपालिटीचा वराती होऊन, दररोज सकाळीं आणि संध्याकाळीं थंडाई पडल्याबरोबर आपण सर्व लोकांच्या ओळखीस यावे म्हणून मोठ्या डौलानें घोड्याच्या गाडींत बसून शहरांतील रस्तोरस्तीं लोकांच्या पढव्या, शेतखाने पाहून मिरवण्यापुरती फुरसत कोठून मिळते? अरे, त्यानें शहरांतील आळोआळीनें विद्येपासून काय काय फायदे होतात, याविषयीं अज्ञानी लोकांस उपदेश करण्याचें एकीकडेस ठेवून त्यास असें मिरवत फिरण्याचें भूषण वाटतें, यावरून मिशनखात्यांतील दहा रुपये दरमहाचा उपदेशक यांच्यापेक्षां हजार वांट्यानें बरा कां नाहीं बरें ! कारण ज्या शहरांत तो उपदेशक राहतो त्या शहरांतील सर्व अबालवृद्धांत तो उपदेशक आहे म्हणून ठाऊक असतो; परंतु हा नबाब त्याच्या खालच्या मजल्यातील बिऱ्हाडकरूस, हा कोण गोमाजी म्हणून माहीत नसतो. अरे, हा आपल्या वरच्या युरोपियन कामगाराजवळ दररोज इकडच्या तिकडच्या चार गप्पा ठोकून मन मानेल तेव्हां तास दोन तास शाळेंत शिकवून वर्षांतून त्यांस दोन-चार लेखी रिपोर्ट करितो, म्हणजे ह्याचें काम झालें. आणि यालाच चार आर्जवी लोक इमानी चाकर व देशाभिमानी म्हणतात. अरे, या इमानी भट चाकरांनीं आजपावेतों शाळाखात्यांकडील लाखों रुपये धडांत टाकिले. तथापि यांच्या हातून अतिशूद्रांस विद्या देऊन त्यांपैकीं एकास म्युनिसिपालिटींत सभासद करवलें नाहीं. यावरून तूंच विचार करून पहा कीं, हे शाळाखात्याकडील एकंदर सर्व इमानी चाकर आपल्या देशांतील अज्ञानी अतिशूद्रांचा किती कळवळा करितात ! इतकेंच नव्हें, परंतु हे देशाभिमानी, म्युनिसिपालिटींत मुख्य अधिकारी असतां, यांच्यानें गेले सालाच्या पाण्याच्या खरपडात अतिशूद्रांस सरकारी हौदावर पिण्यापुरतें पाणी भरूं देण्याची मदत करवली नाहीं. यास्तव कमिटींत अतिशूद्रांपैकीं सभासद घेण्याची किती जरूरी आहे !

धों०—तुमचें म्हणणें रास्त आहे; परंतु मी ऎकतों कीं, कमिटींत हल्लीं शूद्रांपैकीं कित्येक सभासद इतके विद्वान आहेत कीं, ते आपली मतें देतेवेळीं, अरे गोविंदा म्हणणाऱ्या (नंदी) यंत्रासारखे आपल्या माना हालवून, होय किंवा नाहीं याचा प्रसाद देतात. कारण, ज्यास मुळींच आपल्या सह्या करण्याची मोठी मारामार, मग तेथें बाकी सर्व आंवळ्यायेवढें पूज्य उरलें असतें. अशा शूद्र सभासदांसारखे कमिटींत खुर्चीआसनावर बसून आपल्या माना हालवून सह्या करण्याजोगे कांहीं अतिशूद्रांत लोक सांपडतील काय?

जों०–अशा शूद्र सभासदांपेक्षां हजार वाट्यानें चांगले लिहितां व वाकितां येतें असे पुष्कळ अतिशूद्र सांपडतील. परंतु भटांच्या मतलबी ग्रंथांच्या आधारावरून एकंदर सर्व अतिशूद्रांस स्पर्श करण्याची बंदी असल्यामुळे सहजच त्या बिचाऱ्यांस शूद्र सभासदांसारिखें सर्व लोकांत मिसळून श्रीमंत होण्याची सवड नसल्यामुळें त्यांस अद्याप गाढवें हांकून आपलीं पोटें भरावीं लागतात.

धों०–एकंदर सर्व जातींचें निरनिराळें संख्याप्रमाण पाहूं जातां, कमिटींत विशेषेंकरून कोणत्या जातीचे सभासदांचा भरणा सांपडतो?

जो०–भट जातीचा.

धों०–म्हणूनच या कमिटींतील बिगारी आणि भंगीखेरीजकरून भट कामगारांचा भरणा फार आढळतो. त्यांपैकीं पूर्वी नळवाले भट कामगार असल्यामुळें काळ्या उन्हाळ्यात एकंदर सर्व आपल्या जातीच्या भटांच्या वाड्यांतील हौंदास इतकें पाणी मनमुराद सोडीत होते कीं, तेथील आसपासच्या सर्व भट शेजाऱ्यांचीं धोत्रेंपात्रें धुण्याची चंगळ होऊन फार पाणी व्यर्थ वायां जात असे; परंतु ज्या ज्या पेठेंत गरीब शूद्रांची वस्ती आहे, त्या सर्व पेठांतील हौदांत दोन प्रहरानंतर वाटसरास तहान भागविण्यापुरतें पाणी मिळत नसतें. मग धुण्याधाण्याचीं रेलचेल कोठून ! याखेरीज भटांच्या वस्तींत नवे हौद किती केले आहेत आणि जुनागंज पेठ वगैरे पेठेंतील लोकांनीं आज किती वर्षे हौद हौद करून कमिटीच्या नांवानें हाका मांरल्या. परंतु तेथें भट सभासदांचा फार भरणा असल्यामुळें त्या गरिबांची कित्येक वर्षे दादच लागली नाहीं. परंतु अखेरीस म्हणजे गतसाली जेव्हां पाण्याची फारच तूट पडली, तेव्हां मिठगंजांतील मांगामहारांनीं काळ्या हौदास शिवून पाणी भरण्यास लागले, तेव्हां आतांशी कमिटीनें शुद्धीवर येऊन त्या लोकांची दाद घेतली. या कमिटीनें इतका बेलगामी खर्च त्या कामीं केला कीं, तो तिच्यांतील मुख्य सभानायकाच्या शहाणपणाला आणि वैभवाला शोभा देत नाहीं. असो, कमिटींत इतकी अंदाधुंदी असतां त्याविषयीं मऱ्हाठी वर्तमानपत्रकर्ते कां सरकारास जागे करीत नाहींत?

जो०–अरे, एकंदर सर्व मऱ्हाठी वर्तमानपत्रांचे कर्ते भट असल्यामुळें त्यांच्यानें आपल्या जातीच्या लोकांच्याविरुद्ध लिहिण्यास हातच उचलवत नाहीं. जेव्हां युरोपियन सभानायक होता, तेव्हां तो एकंदर सर्व भटांचें कांहीं कसब चालूं देत नसे. तेव्हां मात्र ते एकत्र होऊन, त्यानें असें केल्यामुळे आम्हां सर्व रयतेचें असें नुकसान झालें, त्यानें तसें केल्यामुळे आम्हां सर्व रयतेचें तसें नुकसान झालें, अशा नानाप्रकारच्या त्याच्याविषयीं ते कुतर्की कंड्या उठवून त्यास इतका त्रास देत असत कीं, तो आपल्या मुख्य सभानायकाच्या जाग्याचा राजीनामा देऊन पुढें या कमिटीचें नांवसुद्धां घेईनासा झाला. बरें, आपलें दयाळू सरकारही त्या सर्व मतलबी वर्तमानपत्रांच्या म्हणण्यास खरें मानून त्या लिहिण्यांत एकंदर सर्व शूद्रांचें व अतिशूद्रांचें मत आलें आहे म्हणोन समजतें. असें समजण्यामध्यें आमच्या भोळ्या सरकारची मोठी चूक आहे. त्यांस इतकें ठाऊक नाहीं कीं, एकंदर सर्व भट वर्तमानपत्रकर्त्यांची आणि शूद्र व अति शूद्रांची जन्मातून एकदासुद्धा अशा कामी गाठ पडत नाहीं. त्यातून बहुतेक अतिशूद्रांस तर वर्तमानपत्र म्हणजे काय, कोल्हा का कुत्रा, का माकड,

हे काहीच समजत नाही. तर मग अशा अनओळखी अतिशूद्रांची मते ह्या सर्व सोंवळ्या वर्तमानपत्रांस कोठून व कशी कळतात? त्यांनीं सरकारची थट्टा करून अज्ञानी जनाचीं मनें रिझवून आपलीं पोटें जाळण्याकरितां हा सुधारला तितंबा योजून काढला आहे. तसें जर नाहीं म्हणावे, तर एकंदर सर्व खात्यांत त्यांच्या जातीच्या कामगारांचा भरणा असल्यामुळें एकंदर सर्व शूद्रांसहित अतिशूद्रांचें नुकसान होत आहे, याविषयीं त्यांस शोध काढण्यास फुरसत जर होत नाहीं म्हणावे, तर समुद्राच्या पलिकडील लंदन शहरांतील राणी सरकारच्या मुख्य प्रशानानें आपल्या स्वप्नांत हिंदुस्थानाविषयीं काय काय बरळला, याविषयीं बित्तम बातमी काढण्यास तरी त्यांस कोठून फुरसत होती? असो, तथापि एखाद्या मऱ्हाठी ख्रिस्ति वर्तमानपत्रकर्त्यानें कमिटींत गरीबांची दाद लागत नाहीं, म्हणोन लिहिल्यास पुढें एकंदर सर्व मराठी वर्तमानपत्रांतील विषयांचे इंग्रजींत गोशवारे काढून सरकारास दाखविण्याचें काम कमिटींतीलच एका भट सभासदाकडे आहे, तर अशा रिपोर्टराच्यानें कमिटींत आपल्या शेजारीं मांडीशीं मांडी देऊन बसणाऱ्या जातभावांची भीड न धरितां त्यांच्या (आपल्या) विरुद्ध मजकूर सरकारपुढें कसे ठेववतील?

धों०–असा जर चहूंकडे भट सभासदांचा भरणा असल्यामुळें बाकी सर्व जातीचें नुकसान होत आहे, तर तुम्ही याविषयीं एक लहानशी चोपडी करून दक्षणा-प्राईज कमिटीस आर्पण करा; म्हणजे तेणेंकरून तरी सरकारचे डोळे उघडतील !

जो०–भटजोशी आपल्या मतलबी धर्माच्या थापा देऊन अज्ञानी शूद्रांस कसकसें फसवून खातात व ख्रिस्ती उपदेशक आपल्या नि:पक्षपाती धर्माच्या आधारानें अज्ञानी शूद्रांस खरें ज्ञान सांगून त्यांस कसकसें सत्य मार्गांवर आणितात, या सर्व गोष्टीविषयीं मी एक लहानसें नाटक करून सन १८५५ सालांत दक्षणा प्राईज कमिटीस अर्पण केलें. परंतु तेथेंही असल्या भिडस्थ भट सभासदांच्या आग्रहामुळें युरोपियन सभासदांचें कांहीं चालेना, तेव्हां त्या कमिटीनें माझी चोपडी नापसंत केली. अरे, ही दक्षणाप्राईज कमिटी म्युनिसिपालिटीचीच धाकटी बहीण म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं; कारण तिनें या कामीं शूद्रांस उत्तेजन येण्याकरितां किती ठिकाणीं शूद्रांत दिवा लावून उजेड पाडिला आहे तो दाखीव. अखेरीस मी तें पुस्तक एकीकडेस टाकून कांहीं वर्षें लोटल्यानंतर दुसरी लहानसी ब्राह्मणांच्या कसबांविषयीं नवीन चोपडी तयार करून आपल्या स्वताच्या खर्चानें छापून प्रसिद्ध केली. तेव्हां एका माझ्या पुणेकर स्नेह्यानें आग्रह करून त्या चोपडीच्या कांहीं प्रती एकंदर सर्व शाळाखात्यांकडील मुख्य अधिकाऱ्यांनीं विकत घ्याव्यात, म्हणून त्यानें मजकडून त्या सर्व अधिकाऱ्यांस सूचनापत्रें पाठविलीं, परंतु त्यांतून एकाही अधिकाऱ्यानें भटांच्या भयास्तव एकसुद्धां चोपडी खरेदी करून आपल्या नांवास बट्टा लावून घेतला नाहीं.

धों०–तात्यासाहेब, तुम्हांला सर्व लोकांच्या पुढें पुढें करतां येत नाहीं, सबब तुमच्या चोपड्या खपत नाहींत.

जो०–अरे बाबा, चांगलें काम शेवटास नेण्याकरितां वाईट उपाय योजूं नयेत, नाहीं तर त्या कामाच्या चांगुलपणाला बट्टा लागतो. त्यांनीं एक माझी चोपडी विकत घेतली नाहीं, म्हणून माझें

कांहीं देवाजिनें कमी पाडिलें आहे काय? नाहीं. परंतु पुढें मी तसल्या लोकांचें आर्जव करण्याचें धिक्कारून आपल्या उत्पन्नकर्त्या पित्यावर कसा भार घालावा हें शिकलों, यास्तव मी त्याचा त्रिवार आभार मानितों.

धों०—नंतर आपण जेव्हां भट वगैरे जातीच्या मुलींकरितां शाळा स्थापिल्या होत्या, तेव्हां सरकारनें मेहरबान होऊन आपल्यास मोठ्या सत्कारानें एक शालजोडी बक्षीस दिली. नंतर त्याचप्रमाणें आपण दुसऱ्या पृथक अतिशूद्रांकरितां शाळा स्थापून त्यामध्यें अनेक भट मदतीला घेऊन, त्या सर्व एकंदर शाळांमध्यें शिकविण्याचा भरभराट चालू करून आपण मधींच तें काम एकाएकी एकीकडेस टाकून बाजूला झालां. पुढें आपण कांहीं वर्षे लोटल्यानंतर एकंदर सर्व युरोपियन लोकांचे घरीं जाणें बंद केलें, यांचीं कारणें काय असावींत?

जो०—भट वगैरे जातींच्या मुलींच्या शाळा घातल्यामुळें सरकारास आनंद वाटून त्यांनीं मला एक शालजोडी बक्षीस दिली खरी; परंतु जेव्हां मला अतिशूद्रांच्या मुलांमुलींकरितां शाळा असण्याची फार जरूरी दिसल्यावरून, मी त्या कामीं अनेक भट सभासद करून त्या सर्व शाळा त्यांच्या स्वाधीन करून, अतिशूद्रांच्या मुलामुलींकरितां शाळा काढल्या, तेव्हां एकंदर सर्व युरोपियन गृहस्थांनीं मला फार द्रव्यद्वारें मदत केली. त्या उदार गृहस्थांपैकीं रेव्हिन्यु कमिशनर रीव्हजसाहेब यांनीं जी मदत केली ती मीं कधीं विसरणार नाहीं. त्या उदार गृहस्थांनीं फक्त द्रव्यद्वारें मदत केली इतकेंच नाहीं, परंतु त्यांनीं त्या अतिशूद्रांच्या शाळांत आपला महत्त्वाचा धंदा संभाळून वरचेवर येऊन मुलांची गति विद्येमध्यें किती झाली, याविषयींची चौकशी वारंवार करीत असे व मुलांस विद्या शिकण्याविषयीं उत्तेजन यावे, म्हणून तो फार झटत असे. त्याचे उपकार अतिशूद्रांच्या मुलांच्या हाडांमध्यें खिळले आहेत. त्याजबद्दल त्यांनीं आपल्या शरीराचे चर्मी जोडे करून त्याच्या पायांत घातले, तथापि ते त्याचे उतराई होणार नाहींत. त्याचप्रमाणें दुसरें कांहीं युरोपियन गृहस्थांनीं मला या कामीं फार मदत केली, याजबद्दल मी त्यांचे फार आभार मानितों. त्या वेळेस त्याही कामीं मला भट सभासद घेण्याची जरूरी पडली. याचीं आंतली कारणें पुढें एखादे प्रसंगीं कळवीन; परंतु पुढें जेव्हां मी त्या शाळांत भटांच्या पूर्वजांच्या कृत्रिमी पुस्तकांतील लबाड्या करून मुलांस दाखवूं लागलों, तेव्हां त्यांचा माझा आंतल्या आंत बोलण्या-चालण्यामध्यें बेबनाव होऊं लागला. त्यांचे म्हणण्याचा कल असा दिसून आला कीं, या अतिशूद्रांच्या मुलांस विद्या मुळींच देऊं नये. जर कदाचित त्यांस शिकविणेंच भाग पडलें, तर त्यांची साधारण अक्षरओळख मात्र करून द्यावी. माझें म्हणणें असें होतें कीं, त्यांना चांगले प्रतीची विद्या देऊन तिजपासून त्यांस आपलें बरें-वाईट समजण्याची शक्ति यावी. आता त्यांचा अतिशूद्रांस विद्या न द्यावी याचा हेतु कां, ते लोक विद्वान होऊन आपणास ज्या सरकारच्या योगानें विद्या मिळाली व तेणेंकरून खरें कोणतें व खोटें कोणतें हें समजूं लागलें, त्या सरकारचे परमनिष्ठ सेवक होऊन आपले पूर्वजांनीं त्यांच्यावर केलेल्या जुलूमांची आठवण होऊन आपला सर्वस्वी धि:कार करतील किंवा कसा, हें बरोबर सांगतां येत नाहीं. असा जेव्हां माझे व त्यांचे

मतांमध्यें भेद पडूं लागला, तेव्हां मी त्यांचें सर्व कृत्रिम समजून त्या दोन्हीही खात्यांतून एका बाजूला झालों. त्यास कांहीं वर्षे लोटली इतक्यांत भटपांड्यांचें बंड उपस्थित झालें, तेव्हापासून एकंदर सर्व युरोपियन सभ्य गृहस्थ माझ्याशीं पहिल्यासारखे नीट मन उगाळून न बोलतां ते मला पाहिल्याबरोबर आपल्या कपाळास आठ्या घालूं लागले. तेव्हां मी त्यांच्या घरीं जाणेंयेणें अगदीं बंद केलें.

धों०–भटपांड्यांच्या बदमस्तीमुळें त्यांनीं आपला निरपराध्यांचा आव्हेर करून ते आपल्यास पाहिल्याबरोबर कपाळास अशा आठ्या घालूं लागले, हें त्यांच्या शहाणपणाला शोभा देत नाहीं. आणि यावरून आपण भट विध्वा स्त्रियांनीं गर्भपात वगैरे अघोर कर्मे करूं नयेत, म्हणोन त्यांस गुप्तपणें बाळंत होण्याकरितां आपल्या घरीं सोय केली आहे. त्या कामीं आपण आपल्या सरकाराजवळ कोणत्याही प्रकारची मदत न मागतां व त्याचप्रमाणें त्या कामांत नांवालासुद्धां भट सभासद न घेतां, तें काम आपण आपल्या खर्चानें चालविलें आहे.

जो०–आपलें सरकार जर म्हणावे तर जिकडे घुगऱ्या तिकडे उदय उदय म्हणणारें आहे. कारण अतिशूद्रांस स्पर्श करण्याची बंदी असल्यामुळें त्यांस सहजच सर्व रोजगारधंद्याचें द्वार बंद झालें व त्याजमुळें त्यांजवर पोटांच्या आगीमुळें चोऱ्यामाऱ्या करण्याचा प्रसंग गुजरतो व त्यांनीं चोऱ्यामाऱ्या करूं नये, म्हणोन आमच्या सरकारानें त्यांच्या हजेऱ्या घेण्याची वहिवाट घातली, हें बरें केलें. परंतु भटांच्या निराश्रीत अनाथ विध्वा स्त्रियांस पाट लावण्याची बंदी असल्यामुळें त्या व्याभिचार करून गर्भपात व बाळहत्त्या करतात, हें आमचें न्यायी सरकार उघड डोळ्यानें पहात असून त्यांजवर मात्र मांगरामोशांसारखी चौकशी ठेवीत नाहीं हें मोठें आश्चर्य होय; काय? आमच्या सरकारास गर्भपात व बाळहत्त्या करणाऱ्या बायांपेक्षां दरोडेखोर मांगमहार जास्ति दोषी आहेत असें वाटतें काय? दुसरें असें कीं, भटाचें "खाणें थोडें परंतु मचमच फार". अरे, ज्यांच्यानें एकचित्त होऊन आपल्या बाळ बहिणींच्या हजामती करणाऱ्या नापिकांच्या हातून वस्तरा छिनाऊन घेववत जर नाहीं, तर तसल्या लोकांस अशा कामीं सभासद करून काय फळ होणार आहे?

धों०–बरें असो, परंतु आपण पूर्वी म्हणालांत कीं एकंदर सर्व शाळाखात्यांत ज्या कांहीं अव्यवस्था झाल्या आहेत, त्या कोणत्या?

जो०–त्या सर्व अव्यवस्था लिहूं गेल्या असतां त्याचा एक स्वतंत्र लहानसा ग्रंथच होईल, या भयास्तव त्यांपैकीं एकदोन गोष्टी उदाहरणार्थ येथें घेतों. पहिली गोष्ट अशी कीं, शूद्र व अतिशूद्र यांच्या मुलांच्या शाळांकरितां शिक्षक तयार करण्याची अनवस्था.

धों०–असें कसें म्हणतां? सरकारनें सर्व जातींचीं मुलें शिकण्याकरितां पंतोजी तयार करण्याकरितां एक स्वतंत्र निराळी शाळा केली आहे. सरकारच्या मनांत आवडनिवड नाहीं.

जो०–तर मग आजपावेतों त्या तयार केलेल्या पंतोजींनीं अतिशूद्रांचीं मुलें तयार किती केलीं, तीं दाखीव–आता खालीं कां पहातोस? मला उत्तर दे.

धों०—एकंदरसर्व भटपंतोजी लोक असें म्हणतात कीं, अतिशूद्रांचीं मुलें शाळेंत घेतल्याबरोबर हिंदुस्थानांत मोठा धिंगाना होईल, म्हणोन सरकार भितें.

जो०—बरें, तर सरकार पलटणींत सर्व जातींचें लोक भरतात, म्हणोन हिंदुस्थानांतील लोक कां धिंगाना करीत नाहींत? ही सर्व सरकारची हयगय, कारण पलटणीची भरती करतेवेळीं आपण तें काम स्वत: करतात आणि पंतोजी तयार करण्याचें काम भलत्या एखाद्या शाल बिसनी गौत्यागोमाजीकडे नेमितात. त्याला कांहीं या कामाची माहिती नसते. त्याला जर या कामाची माहिती असती, तर त्यानें प्रथम अतिशूद्रांचीं मुलें पंतोजी तयार करण्याचे कामीं हयगय न करतां, त्या शाळेत फक्त भटांच्या मुलांची इतकी खोगीरभरती न करता.

धों०—तर मग सरकारनें याला काय तोड करावी?

जो०—याला तोड इतकीच आहे कीं, सरकारनें कृपाळू होऊन हें काम एकंदर सर्व युरोपियन कलेक्टरांच्या हातीं दिल्याशिवाय सिद्धीस जाणार नाहीं. कारण या लोकांचा शूद्र व अतिशूद्रांशी निकट संबंध असल्यामुळें त्यांनीं भट कामगारांवर भरंवसा न ठेविता दर गांवोगांवीं एक एक वेळीं जाऊन, त्यांनीं कुळकर्ण्याचा हुजूर न धरितां सर्व गांवांतील आबालवृद्धांस विद्येपासून काय काय लाभ होतात, हें सांगितल्याबरोबर ते आपलीं हुशार हुशार मुलें निवडून कलेक्टरसाहेबांच्या स्वाधीन, पंतोजी करण्याकरितां, मोठ्या आनंदानें करतील. कारण जसें युरोपियन कलेक्टरांच्या बोलानें हें काम तडीस जाईल, तसें असल्या गैरमाहीत कामगारांच्यानें तडीस गेलें नाहीं व पुढेंही जाईल, किंवा न जाईल याचा संशय वाटतो. याविषयीं एक म्हण अशी आहे कीं, ‘जेनो काम तेनो थाय बिजा करे तो गोता खाय’. यावरून तूंच विचार करून पहा कीं, शूद्र व अतिशूद्र जातीचे पंतोजी तयार करण्याची किती जरूरी आहे ! कारण जेव्हां त्या त्या जातीचे पंतोजी तयार होतील; तेव्हां ते आपापल्या जातीचा अभिमान मनीं धरून ते आपल्या जातीच्या मुलांस, हातांत काठी घेऊन गुरांची वळती करूं लागण्याच्या पूर्वी, इतकी शिकण्याची गोडी लावील कीं, पुढें तीं मुलें मोठीं झाल्याबरोबर, तीं आपल्यांतील एका मुलास बारीबारीनें माळावर गुरांच्या वळत्या करावयास ठेवून, बाकी सर्व मुलें अखरावर सुरपारंब्या न खेळतां गांवांत येऊन आपल्या पंतोजीजवळ शिकण्यास कधीं कमी करणार नाहींत, परंतु अशा सुधारल्या काळांत जगामध्यें अति सुधारलेल्या अमेरिकन लोकांपैकीं अर्ध्या लोकांनीं आपल्या खासगत देशबांधवांबरोबर तीन वर्षे सतत जंग केल्याशिवाय आपल्या हातांतून दासांस सोडलें नाहीं, तर असल्या गांवठी भटपंतोजीच्यानें शाळेमध्यें शूद्रादि अतिशूद्रांस खरें ज्ञान शिकवून त्यांस आपल्या दास्यत्वापासून मुक्त होऊं देण्याची बुद्धि कशी देववेल ! अरे, ज्या एका भट प्रोफेसराच्या पगारांत सहा शूद्र अथवा नऊ अतिशूद्र प्रोफेसर स्वस्ते मिळण्याची खात्रीं असतां, आपलें सरकार या कामीं भटांच्या नादीं लागून आपल्या अज्ञानी बांधवांच्या कमाईचे पैसे असे बेलगामी खर्चतात, जर आपण जर त्याविषयी आपल्या सरकारास जागे केलें नाहीं, तर त्याचा दोष आपल्या माथ्यावर येणार आहे. त्याचप्रमाणें चौधऱ्याचे वाड्यांतील खाणावळींत अतिशूद्रांचीं मुलें किती आहेत बरें?

धों०–आहो. जेथें शूद्रांच्या मुलांची निभावणी लागण्याची मारामार, तेथें अतिशूद्रांचे मुलांचें नांव कशाला काढतां?

जो०–कां बरें, तूंच म्हणतोस ना, सरकार अवडनिवड करीत नाहीं, तर मग याचें कारण काय?

धों०–याचें कारण तेथें भट कामगार असल्यामुळें असें घडून येतें, म्हणून आपण मला एके दिवशीं प्रत्यक्ष प्रमाण दाखविलें होतें. तें असें कीं, जो भट गृहस्थ पूर्वी जेव्हां आपल्याजवळ चाकरीस होता, तेव्हां तो दोन वेळां अतिशूद्रांच्या शाळेंत येऊन कांहीं विटाळाचा विधिनिषेध न पाळतां सर्व जातींच्या मुलांस शिकवीत असे. आणि तोच भटजीबावा जेव्हां खाणावळींत चाकर झाला, तेव्हां तो इतका सोंवळा बनला कीं, त्यानें एका गरीब सोनारास चाव्हडीवर ओढून आणलें; कारण, त्यानें उन्हाळ्यांत त्या शाळेंतील हौदाला शिऊन आपली तहान भागविली.

जो०–अरे, ज्या भटशिरोमणीनें केलेलीं गीतें एकंदर सर्व नवीन समाजामध्यें गाण्याचा कित्ता घेतला आहे, तथापि त्यानें आपल्या मतलबी धर्माप्रमाणें दगडी पुजण्याचें न सोडितां, आपल्या वाड्यांतील भटांच्या हौदाला शूद्रानें शिऊं नये, म्हणून पडदी घालून तो अखेरीस काशीस जाऊन काशीकर होण्याच्या बेतांत आहे. तथापि आमच्या नि:पक्षपाती म्युनिसिपालिटींत भटसभासदांचा भरणा असल्यामुळें तिनें ती पडदी तशीच कयम ठेऊन, शुक्रवारांतील शिंप्यांच्या हौदाची पडदी मात्र एकदम पाडिली; तथापि तेथील कित्येक भटजींनीं फक्त आपल्या उपयोगाकरितां त्या हौदाच्या उसवासानजीक एक लहानसा चोर हौद बांधून त्यांतील पाणी, आपले सोंवळे चाव करून नाहाण्याधुण्यामध्यें बेलगामी नाशितात.–आतां ब्राह्मणजन्मास येऊन असें कसब लढविलें नाहीं, तर तो जन्म कशाचा !

भाग १६ वा

ब्रह्मराक्षसाचे पिडेचा धिक्कार.

धों०–या सर्व आपल्या संवादांवरून असें सिद्ध होतें कीं, एकंदर सर्व भटांनीं आपल्या कृत्रिमी धर्माच्या अडून आपल्या भोळ्या सरकारच्या डोळ्यांत माती टाकून आपण सर्व शूद्रांदि अतिशूद्रांस अमेरिकेंतील दासांपेक्षांही जास्ती पीडा देत आहेत. यास्तव आपण या भटांच्या कृत्रिमी धर्माचा धिक्कार करून आपल्या अज्ञानी बांधवांस जागे कां करीत नाहींत ?

जो०—मी कालच संध्याकाळीं याविषयीं एक पत्र तयार करून एका माझ्या स्नेहाच्या स्वाधीन करून त्यास विनंती केली कीं, त्यानें त्या पत्रांतील ऱ्हस्वदीर्घादी सर्व चुका नीट करून, त्याची एक एक प्रत करून सर्व भट व ख्रिस्ति वर्तमानपत्रकर्त्यांच्या अभिप्रायाकरितां पाठवावी. त्या पत्राची नक्कल येणेप्रमाणें—

शूद्रांनीं ब्रह्मराक्षसांच्या दास्यत्वापासून असें मुक्त व्हावें.

मूळ भटांच्या (इराणी) पूवजांनीं या देशांत मोठा बंडावा करून, येथील आमच्या मूळच्या क्षेत्रावासी पूर्वजांस युद्धप्रसंगी जिंकिल्यामुळें, त्यांस आपले दास केलें. पुढें जसजसी संधी सांपडत गेली, तसतसी भटांनीं आपल्या सत्तेच्या मदाने अनेक तऱ्हेतऱ्हेचे मतलबी ग्रंथ करून त्या सर्वांचा एक मजबूत कोट बांधून त्यामध्यें त्या सर्व दासांस वंशपरंपरें अटकावून तेथें त्यांस नानातऱ्हेच्या पीडा देऊन हा काळपावेतों मोठ्या मोठ्या मौजा मारीत आहेत. इतक्यांत जेव्हां इंग्रज बाहदराचें राज्य या देशांत आलें तेव्हांपासून बहुतेक कनवाळू युरोपियन व अमेरिकन सत्पुरुषांस आमचें दुःख पाहवेना; तेव्हां त्यांनीं आमच्या बंदिखान्यांत हमेशा येऊन आम्हांस असा उपदेश केला कीं, “अहो बाबांनों, तुम्ही आम्हांसारखे मनुष्य़ आहांत, तुमचा व आमचा उत्पन्न व पालन व पोषणकर्ता एकच आहे. आणि तुम्ही पण आम्हांसारखे सर्व अधिकारांस पात्र असतां, या भटांच्या कृत्रिमी अधिकारांस कां मानितां?” वगैरे अशा नानाप्रकारच्या पवित्र सूचनांवरून विचारांतीं मला माझे वास्तविक अधिकार समजल्याबरोबर मी त्या कैदखान्याच्या कृत्रिमी कोटाच्या मुख्य ब्रह्मकपाटदरवाज्याला लाथ मारून बाहेर आपल्या उत्पन्नकर्त्याचा आभार मानला.

आतां मी त्या परोपकारी युरोपियन उपदेशकांच्या आंगणांत तंबू ठोकून थोडासा विसावा घेण्याच्या पूर्वी प्रथम अशी प्रतिज्ञा करितों कीं,—

भटांच्या ज्या मुख्य ग्रंथांच्या आधारावरून आम्हीं भटांचे दास आहोंत, म्हणून त्यांच्या दुसऱ्या कित्येक ग्रंथांत लेख आढळतात, त्या सर्व ग्रंथांचा व त्यांचा ज्या ज्या ग्रंथांशी संबंध असेल, त्या सर्व ग्रंथांचा धिक्कार करून ज्या ग्रंथांवरून (मग तो किणत्याहि देशांतील अथवा धर्मांतील विचारी पुरुषानें केलेला कां असेना) सर्वांस सारखा उपभोग घेतां येतो, तशा ग्रंथकर्त्याचा मी आपल्या उत्पन्नकर्त्याच्या संबंधानें धाकटा भाऊ समजून, त्याप्रमाणें वर्तन करणार.

दुसरें असें कीं, जे लोक आपल्या एकतर्फी मताभिमानाच्या दांडगाव्यानें कोणासही नीच मानण्याजोगें आचरण करूं लागतात, त्या उभयतांस तसें आचरण करण्याची सवड देऊन मी आपल्या उत्पन्नकर्त्यानें निर्माण केलेल्या पवित्र अधिकाराच्या नियमास बट्टा लावणार नाहीं.

तिसरें असें कीं, जे दास (क्षूद्र) फक्त आपल्या उत्पन्नकर्त्यास मानून नितीस अनुसरून स्वच्छ उद्योग करण्याचा निश्चय करून त्याप्रमाणें आचरण करीत आहेत, अशी त्यांजविषयीं

माझी खात्री झाल्याबरोबर, मी त्यांस केवळ आपल्या कुटुंबांतील बांधवांप्रमाणें समजून त्यांबरोबर अन्नव्यवहार करीन, मग तो कोणत्याहि देशांतील असो.

पुढें एखाद्या काळीं माझ्या अज्ञानांनीं गांजलेल्या शूद्र बांधवांतून एखाद्यास भटांच्या दास्यत्वापासून मुक्त होण्याची इच्छा झाल्याबरोबर, त्यानें मला एक वेळ तरी कृपा करून आपलें नांव पत्रद्वारें लिहून कळविल्यास मला या कामीं मोठी हिम्मत येऊन, मी त्याचा फार आभारी होईन. (सदरहू पत्राविषयीं जे जे वर्तमानपत्रकर्त्यांचे अभिप्राय मिळाले त्यांची योग्यता समजण्याकरिता ते आम्हीं आपले वाचणारांकरितां येथें घेतों:–)

ता. ५ डिसेंबर सन १८७२ इ.
पुणें, जुनागंज नं. ५२७.

जोतीराव गोविंदराव फुले.

धों०–आपण वर दिलेल्या जाहिरातींतील एकंदर सर्व कलमें मला पसंत पडलीं; व मी त्याचप्रमाणें वर्तन करणार. आज हजारों वर्षांच्या भटांच्या कृत्रिमी व त्रासरूप कैदखान्यांतून मी सुटल्यामुळें परमानंद पावलों, यास्तव मी आपला ऋणी आहें. सारांश, तुमच्या सर्व सांगण्यावरून हिंदुधर्माच्या कृत्रिमीपणाविषयीं तर माझी खात्री होऊन चुकली, परंतु ज्या एक परमेश्वरास आपण मानतों व सर्व ज्ञानी लोक मानतात त्या परमेश्वरास, तो सर्वसाक्ष व सर्वज्ञ असतां, आम्हां शूद्रादि अतिशूद्रांचे हाल अजून दिसलेच नसतील काय?
जो०–त्याविषयीं पुढें एकाद्या प्रसंगीं तुला सर्व खुलासा करून सांगेन म्हणजे तुझी खात्री होईल.

समाप्त

लोककल्याणेच्छु

पुणें, शनीवार, तारीख ४ जानेवारी १८७३.

आमचे प्रसिद्ध महाज्ञानी, महाविचारी व महाशोधक तत्ववेत्ते अजम जोतीराव गोविंदराव फुले यांणीं एका मोठ्या गृहस्थाच्या शिफारसीनें एक अप्रयोजक अशा प्रकारचें आत्मश्लोघेचें व ब्राह्मणांच्या निंदेचें पत्र आम्हाकडे पाठविलें आहे, त्यास आमच्या पत्रांत जागा मिळण्याचा संभव नाहीं. याबद्दल सदरहू अजम फुले आम्हास माफी करोत.

शुभवर्तमानदर्शक व चर्चसंबंधीं नानाविधसंग्रह.

कोल्हापूर-ता. १ फेब्रुआरी सन १८७३.

पत्रव्यवहार.

पुण्यांतील नेटिव वर्तमानपत्रकर्ते खालच्या मजकुरास आपल्या पत्रांत जागा देत नाहींत म्हणून हा आम्हाकडे पाठविला आहे. हा मजकूर चहूंकडे प्रसिद्ध करावा अशी मि. जोती गोविंदराव फुले यांची इच्छा असल्यामुळें आम्ही त्यास या अंकांत जागा देतों. जरी आमच्या हिंदु मित्रांस हा मजकूर कांहीं अंशीं निंदापर वाटेल तरी ह्यामध्यें जो अभिप्राय दाखविला आहे, तो स्तुत्य असें आम्हांस वाटतें. कारण वास्तविक पाहिल्यास ब्राह्मणांनीं मानिल्याप्रमाणें जातीभेद नाहीं असें मि. जोतीच्या लक्षांत पक्कें आल्यावरून मी कोणा पाहिजे त्यांशीं अन्नव्यवहार करीन असें त्यानें धैर्यानें सांगितले. असे छातीचे पुरुष या देशांत पुष्कळ लवकर होवोत.

भटकामगार इंजिनियरखात्यांत कशी पेंढारगर्दी करितात, याविषयीं

पवाडा

पेशवाई दक्षिणा रमणा इंजिनियर खातीं ।
भरिती होळकरी पोतीं ॥ ध्रु० ॥

भीक मागतां लाज न वाटे घरोघर फिरती । आळसी धर्माआड लपती ॥ बिगाऱ्यांचा धंदा मतलबी नीच मानिती । खुशामत करिती किती ॥ ब्राह्मणाचें कसब लिहिणें कारकुन्या करिती । कुणब्या दिवसा नाडिती ॥ हाजरी पुस्तक हातीं घेऊन फैलांवर जाती । हाजेऱ्या मौजेनें घेती ॥ बिन फीचे मजूर पाहून हाकलून देती । नाहीं तो दोष लाविती ॥ चाल ॥ मेस्त्रिला धमक्या देऊन ॥ कानावर पगडी चढवून ॥ सोंग बिगाऱ्या दावून ॥ उभा राही दूर जाऊन ॥ पांढरे डोळे दांत खाऊन ॥ चाल ॥ दूर सोडून फैलास ॥ मेस्त्री नेती बाजूस ॥ शुरू कानगोष्टीस ॥ चाल ॥ फाजिल हजऱ्या भरल्या नांवे वाचून दाविती ॥ आढावा वरचेवर पाहती ॥ बिगाऱ्याची घोंगडी, दादा आसनावर बसती ॥ भरिती होळकरी पोतीं ॥ १ ॥

पांड्या दिवस बारा साऱ्या महिन्यामधीं भरती । बाकी अठरा आपल्या हातीं ॥ आठ दिवस खंड्याचे बाकीचे सात सोबती । शिलक बेवीसा भरती । तुझ्या घरचीं सर्व माणसें पगारा पुरतीं । पावली दर त्यांच्या हातीं ॥ सर्व बायका पोरीवजा सव्वीस दिन असती । उरली शिलक मोजिती ॥ राण्या, नान्या, पोरें नव्हतीं दो दिवसां वरतीं । भरती आगाऊ फी पुरतीं ॥ रोजी बैल दिवस दाहा नाहीं महिन्याला कमती । तीच रे भिस्त्याची गति ॥ चाल ॥ आम्ही जातीचे ब्राह्मण ॥ आति लाचारी घेऊन नातें धर्माचें दाऊन ॥ मोहिती हळूच सांगून ॥ नजर सरकारी चुकवून ॥ करावें आमचें पाळण ॥ चाल ॥ बांधून धोतर कंबरेस ॥ झटती कसे चाकरीस ॥ टळेना नित्यनेमास ॥ चाल ॥ आठ वाजल्या वेळ झाला घोड्यावर बसती । घरचा रस्ता धरिती ॥ परतुन येतां नित्य मळ्यांवर धाडा घालिती । भरिती होळकरीं पोतीं ॥ २ ॥

मेस्त्रिच्या जिवलग गडण्या धुंडून काढिती । त्यांच्या हजऱ्या मांडिती ॥ घोड्यापुरता गडी देऊन त्यास रिझविती । भूताला सहज आळविती ॥ पोकळ मेस्त्रि म्हणतां म्हणतां नाग्या फुगविती । चढविती वेळूंच्या वरती ॥ मधींच कधीं भोजन देऊन मिंधा करिती । कसी पाहा संधि साधिती ॥ जेऊं घालतां स्त्री सूचवी सरपणाची कमती । पतीला सोडून कळविती ॥ भाजीपाल्या आग लागली खेड्याची वस्ती । लिंबे लोणच्या पुरतीं ॥ चाल ॥ वाढिती फार दुरून ॥ सोंवळे चाव करून ॥ गोविती गोड बोलून ॥ भोजनीं नादीं लावून ॥ साधिती कसें भोंदून ॥ घेति जागा सारवून ॥ चाल ॥ डागितों पाहून वर्मास ॥ सोडा ह्या नीच कर्मास ॥ आग लागो या धर्मास ॥ चाल ॥ संकट पडतां हाळूच मेस्त्री तोंडाशीं देती । निराळे बाजूला होती ॥ मेस्त्रिल लळा लावून गळा कापिती ॥ भरिती होळकरीं पोतीं ॥ ३ ॥

गवताकरितां नित्य बिगारी घोड्याची भरती । पाळिनें घोडे खाजविती ॥ फैलामधून शूद्र बायका भांडी घांसिती । बिगारी बिछाने करिती ॥ वेडसरसा कुणबी पाहून पाय दाबिवती । मजेनें झोंपा मारिती ॥ स्वजातीचे भिक्षूक ब्राह्मण फैलावर नेती ॥ भिक्षा गाठून देविवती ॥ मिळकतीचे वांटे हुजूर सोबत्यांना देती । समजूत वरच्यावर करिती ॥ दप्तरदारा हाप्ते बांधून भेटीला जाती । शिपायां विड्यास बोलावितीए ॥ चाल ॥ ठेपलें गोरें येऊन ॥ करेची तंबू घेऊन ॥ थकले शिकार खेळून ॥ कागदीं सह्या करून ॥ भटावर बाकी सोंपून ॥ विसावा ग्लास घेऊन ॥ चाल ॥ शोभती खासे कोचास ॥ वाचिती न्युजपेपरास ॥ मान पाहा मधीं डुकलीस ॥ चाल ॥ बिगाऱ्यांच्या कोंबड्या वगैरे सामानाची भरती । पैसा मधींच कीं खाती ॥ बुटलेराच्या हातून गोऱ्या जुलाब करविती । भरिती होळकरी पोतीं ॥ ४ ॥

नुकसानीचा पैसा माती भरीस घालिती । दाखला फिगरेठीं लिहिती ॥ लूट धुमाळी पैसा आठवण रमण्याची होती । रपोटीं मेळ मिळविती ॥ खजिन्यामधीं पैसा सरतां कर योजिती । हाडें कुणब्यांची पिळीती ॥ कर्मनिष्ठ चाकर बनले लक्षाधीपती । बुधली कुणब्याची वरती ॥ टोपीवाल्या

गुह्य कळतां राजिनामे देती । हवेल्या तीन मजली करती ॥ न्यायशील म्हणवितां आतां तुम्हीं आमचे भूपती । दया नाहीं शूद्रांची चित्तीं ॥ चाल ॥ अनुभव स्वतां लक्षून ॥ सांगतों खरें निक्षून ॥ सर्व जाती निवडून ॥ घ्याव्या संख्या प्रमाण ॥ द्यावीं कामें नेमून ॥ होईल सुख साधन ॥ चाल ॥ घालितों पदरीं चुकीस ॥ नेमितां एका जातीस ॥ प्रवेश नाहीं शूद्रांस ॥ चाल ॥ एक जातीचे सर्व मिळून नाडिती । बाकीचे तोंडाकडे पहाती ॥ जोतीराव बोधी करूं नये एक जात भरती । भरिती होळकरी पोतीं ॥ ५ ॥

मारवाडी, भट यांचे कसबाविषयीं

॥ अ भं ग ॥

काया पुरती लंगोटी । फिरती नांगराचे पाठीं ॥ १ ॥ एका घोंगड्यावांचूनी ॥ स्त्रियां नसे दुजे शयनीं ॥ २ ॥ ढोरामागें सर्वकाळ । पोरें फिरती रानोमाळ ॥ ३ ॥ ताक कण्या पोटभरी । धन्य म्हणें तो संसारीं ॥ ४ ॥ असे वस्त्रांची कमती । एकमेकां चिकटती ॥ ५ ॥ सरकारी पट्टी नेट । पडे तीन शेंड्या गांठ ॥ ६ ॥ कर्जरोखीं लिहिणें आट । निर्दय मारवाडी काट ॥ ७ ॥ आज्ञान्याला समजत नाहीं । कुळकर्ण्यांनें लिहिलें कांहीं ॥ ८ ॥ वकीलाची माहागाई । न्यायाधिशा दया नाहीं ॥ ९ ॥ पापपुण्य जेथें नाहीं । पैशापुरते दादा भाई ॥ १० ॥ नित्य जमती एका ठायीं । शूद्रांची दाद नाहीं ॥ ११ ॥ राजे धर्मशील म्हणवती । आतां कारे माग घेती ॥ १२ ॥ विद्या द्यावी पट्टीपुरती । धि:कारूनी सांगे जोती ॥ १३ ॥

भटांच्या मतलबी ग्रंथाचें कसब याविषयीं

॥ अ भं ग ॥

लेपाच्या उबीत आंगमोड देई ॥ झोंप येत नाहीं ॥ आळशास ॥ १ ॥ दंव थबथबी शेतीं बांधावरी ॥ बैलास तो चारी ॥ शुक्रोदयीं ॥ २ ॥ ऊन पाणी नित्य सोंवळ्याचा थाट ॥ संध्येसाठीं पाट ॥ मौन्य सूख ॥ ३ ॥ निटनेट करी गाड्या आऊतासीं ॥ तुटक्या दोरासी ॥ चार गाठी ॥ ४ ॥ पायीं चर्मी जोडा निऱ्याचें धोतर ॥ पगडीचा भार ॥ दुजी वस्त्रें ॥ ५ ॥ उघडा तो बंब लंगोट्या बाहदर ॥ चिंध्या डोईवर ॥ घोंगडीच्या ॥ ६ ॥ अन्नशुद्धिमिषें तुप भातावर ॥ करी चेष्टाचार ॥ चित्राहूती ॥ ७ ॥ जोंधळ्याच्या कण्या ताक पोटभरी ॥ सुख नाहीं थोरी ॥ नांगऱ्याच्या ॥ ८ ॥

टेकुनी लोडाशीं काम लिहिण्याचें ॥ बोल दिमाखाचे ॥ रेडा जैसा ॥ ९ ॥ अनवाणी पाय मूठ नांगरास ॥ हाकी बैलास ॥ गीत गात ॥ १० ॥ ताट पिकदाणी तेजाळ समयी ॥ द्विज झोंप घेई ॥ बिछान्यांत ॥ ११ ॥ कोरडी तंबाखू चुन्यासवें खाई ॥ गोड झोंप घेई ॥ घोंगडींत ॥ १२ ॥ अवयव बुद्धि दोघांस सारखी ॥ ब्राह्मण कां सुखी ॥ झाला ऐसा ॥ १३ ॥ सत्तेच्या मदानें विद्या बंद केली ॥ शूद्रांही मानिली ॥ बंदी सदा ॥ १४ ॥ मनु तो जळाला इंग्रजी बा झाली ॥ ज्ञानाची माऊली ॥ पान्हा पाजी ॥ १५ ॥ आतां तरी तुम्हीं मागें घेऊं नका ॥ धि:कारूनी टाका ॥ मनूमतां ॥ १६ ॥ विद्या शिकतांच पावाल तें सुख ॥ घ्यावा माझा लेख ॥ जोती म्हणे ॥ १७ ॥

भटाचें कसब आणि शूद्रांचा देवभोळेपणा याविषयीं

॥ अ भं ग ॥

रडूं लागे शेजाऱ्याशीं ॥ आसूं नाहीं डोळे पुसी ॥ १ ॥
मोल घेई रडूं लागे ॥ बहुरूपी आणि सोंगें ॥ २ ॥
सर्वसाक्ष जगत्पती ॥ त्याला नको मध्यस्ती ॥ ३ ॥
विटाळसा तोडी ताल ॥ करी पुजा घेई मोल ॥ ४ ॥
मुढा देऊनियां थाप ॥ पापी करितो बा जप ॥ ५ ॥
वकीलाला चाड नाहीं ॥ कर्ता आमुचा सर्वन्यायी ॥ ६ ॥
त्राता सर्वांला सारखा ॥ नाहीं कोणाला पारखा ॥ ७ ॥
भोंदू भट शुद्रांघरीं ॥ देई थापां पोटभरी ॥ ८ ॥
एका जोतीबाचा सार ॥ घाला देवाजीवर भार ॥ ९ ॥

—समाप्त—